

SOLIDARITATE ȘI SPIRIT COMUNITAR ÎN VREMURI DE RESTRIȘTE

SIMONA-GRAZIA DIMA*

ABSTRACT

SOLIDARITY AND COMMUNITY SPIRIT DURING EVIL TIMES

The article aims both at identifying the various facets under which human solidarity manifested itself during the War of ethnic cleansing in Bosnia-Herzegovina (1992–1995) and at highlighting the growing awareness of the community spirit in the same period of time, resulting in a part of the population being saved and in many spiritual and material values being preserved. The analysis is based on genuine interviews given by subjects involved in the events, all of which being collected in the volume *Good People in an Evil Time* by Dr. Svetlana Broz, a journalist, social activist and cardiologist (now president of the Bosnia-Herzegovina branch of GARIWO International). This book has been a best seller, and has been translated in many languages and presented over many tours in about 50 universities in the USA.

Keywords: the war of ethnic cleansing in Bosnia-Herzegovina, community spirit, civil society, solidarity.

INTRODUCERE

În numărul 5–6/2009 al revistei noastre o prezentăm pe Svetlana Broz, născută în 1955, de profesie medic cardiolog, cunoscută ca activist social, jurnalist, eseist și editor, președintă a filialei din Bosnia-Herțegovina a GARIWO International, coautoare și coordonatoare a unui volum de eseuri pe tema curajului civic. Aminteam, în comentariul la volumul respectiv, că Svetlana Broz a scris și o faimoasă carte, tradusă în cinci limbi și cunoscută în întreaga Europă, dar și pe alte continente, în special pe cel nord-american, grație turneelor întreprinse de autoare în circa 50 de universități din SUA. Este vorba de volumul *Dobri ljudi u vremenu zla*, apărut la Sarajevo în 1999 și apoi în alte ediții, publicat și în traducere engleză,

* Address correspondence to Simona-Grazia Dima: Institutul de Sociologie al Academiei Române, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România, e-mail: simonagraziadima@yahoo.com. Autoarea este redactor la „Revista Română de Sociologie”.

sub titlul *Good People in an Evil Time (Oameni buni în vremuri vitrege)*, versiune în limba engleză de Ellen Elias-Bursac, Sarajevo, Grafičar promet d.o.o., 2002, 376 p. Cartea cuprinde 90 de relatări ale unor locuitori ai ținutului de mare tradiție istorică și culturală Bosnia-Herțegovina, supuși unor grele încercări în timpul războiului de epurare etnică din perioada 1992–1995. În cuvântul-înainte, ca și în postfață, Svetlana Broz explică împrejurările dificile în care și-a conceput volumul, privind atât imboldul inițial de a-l scrie, cât și munca de documentare, ce a presupus o determinare deosebită, precum și un efort apreciabil, împreună cu asumarea unor riscuri deloc de neglijat.

Articolul de față reprezintă o încercare de a elabora un studiu care să pună în lumină modalitățile de manifestare a spiritului comunitar într-un spațiu multiconfesional și multicultural, cu o istorie frământată. Menționăm că titlurile și citatele sunt traduse de autoarea prezentului studiu.

1. UN DEMERS INEDIT

Cele aproape o sută de relatări ale volumului creionează o vastă frescă umană, din care se desprind nenumărate aspecte revelatorii pentru existența socială și mentalitățile locuitorilor ținutului Bosnia-Herțegovina, prinși ca într-un clește de un război inuman, după destrămarea regimului comunist în Iugoslavia. De fapt, fiecare istorisire este o nuvelă sau un roman *in nuce*, abundând în informații prețioase cu caracter social. Deși autoarea este, în mod deliberat, absentă, ca instanță hermeneutică, simțul său jurnalistic și social se recunoaște în însăși selectarea faptelor semnificative, în reliefarea momentelor de mare încărcătură emoțională, de amplă rezonanță umană. Decupajul din realitate este atât de pregnant, încât multe dintre povestiri ar merita să fie ecranizate. Dincolo de faptul că volumul are, neîndoielnic, valențe scriitoricești, el nu își propune să tragă o concluzie, ori să elucideze, în mod exhaustiv, motivația ascunsă a teribilului și nedreptului război de epurare etnică. Cititorul, în schimb, este chemat să-și facă singur o părere, pe baza faptelor și opiniilor naratorilor. Aceștia deplâng, pe de o parte, politicianismul abject, manifestat la acea oră, ca expresie a naționalismului extrem al unor lideri avizi de putere, iar pe de alta, avansează ipoteza unui posibil calcul ascuns, din partea unor puteri străine, urmat de manevre la fel de oculte, menite să asigure un profit din dezbinarea fostei uniuni iugoslave. Autoarea, cum spuneam, nu tranșează aceste opinii, le înregistrează doar, și se poate deduce că le consideră la fel de întemeiate. Preocuparea sa de bază este alta: insistența asupra genezei unui spirit comunitar autentic, în aceste împrejurări tragice, înfiripat grație capacității oamenilor de a judeca și de a lua decizii în mod independent, fără a ceda unor influențe cu caracter tendențios. În aceasta stă grandoarea atitudinilor și faptelor imortalizate de S. Broz: în reliefarea existenței unor eroi necunoscuți în rândul „oamenilor mărunți” (în general, ei fiind, cel mult, specialiști de vază ori proprietari relativ înstăriți). Aceștia nu s-au supus comandamentelor politicianiste,

gândirii partizane, aliena(n)te, a unor lideri politico-militari, ci și-au păstrat luciditatea și omenia, întruchipând, astfel, supremul ideal de a-l considera pe orice om un seamăn și, totodată, un reprezentant al umanității generice. În mod semnificativ, GARIWO, organizația non-guvernamentală a cărei președintă în Bosnia-Herțegovina este Svetlana Broz, militează și pentru nesupunere civică, propunând cultivarea capacității simplului cetățean de a se opune forței dezumanizante generate de sistemele politice, de orice entități dotate cu putere politico-militară, ce consideră omul un obiect, un simplu pion pe un eșichier vast, dar abstract (a se vedea și Broz, 2006). Marilor planuri teritorial-politice li se opune, astfel, noblețea dezideratelor simple ale omului-subiect, ce trebuie să primeze într-o societate armonică, încheată, pătrunsă de un real spirit comunitar.

2. RELEVANȚA SOCIOLOGICĂ A UNEI CĂRȚI-DOCUMENT

Svetlana Broz istorisește, în prefață, că, studentă fiind, a învățat pentru un examen disciplina chirurgiei în vreme de război, sigură că niciodată nu va avea ocazia să aplice în viață cele învățate. După 12 ani însă a avut nevoie tocmai de acele cunoștințe. Pe atunci, în 1992, locuia la Belgrad și era atentă la tonul intervențiilor din mass-media ori din conversațiile obișnuite. Se vorbea cu obstinație numai despre rău, despre ororile războiului, vechi prietenii se destrămau, fiindcă fiecare afirma că uneia dintre părțile implicate i se datorează cea mai mare parte a răului. Era ca și când se construia un stup, ai cărui faguri erau umpluți cu ură, cum, într-o formulă plină de plasticitate, se exprimă autoarea în aceeași prefață (p. 11).

Din dorința de a nu se lăsa covârșită de atmosfera generală, Svetlana Broz a plecat în zonele de război, ca medic, și a îngrijit oameni aparținând celor trei confesiuni religioase tipice teritoriului fostei Iugoslavii. În timp ce-i trata, oamenii își deschideau, timid mai întâi, sufletele, dintr-o sete autentică de a comunica adevăruri mult mai nuanțate despre război decât acelea care circulau în Belgrad sau în străinătate. Povestirile înfiripate în camerele de gardă, unde veneau să fie consultați bolnavi de inimă, au îndemnat-o pe doctorița cardiolog să alcătuiască o culegere din care să reiasă forța bunătății omenești chiar și în vremuri de restriște, dincolo de confesiunea religioasă a fiecăruia. A pornit cu un reportofon în căutarea cât mai multor interlocutori creditabili și i-a găsit în locuințele lor provizorii, viețuind, speriați, în condiții inumane: în case dărăpănate, în beciuri umede, în vreme ce bombele explodau în apropiere, după care fugeau să se adăpostească în locuințele unor străini, în zone sau orașe necunoscute lor, unde-i lua în primire discursul înveninat al unor lideri naționaliști, însetați de putere, predicând necesitatea „omogenizării naționale”. În mod firesc, acestor proscriși le era teamă să-și vadă numele tipărit, ori să pomenească numele celor ce i-au ajutat, ca atare, mulți dintre ei au solicitat protecția anonimului, pentru ei și salvatorii lor. Asta demonstrează cât de puternice erau intoleranța și exclusivismul. Ca atare, nu toate relatările din volum menționează numele naratorilor: nu este simplu să depășești traumele războiului și sechelele acestora.

Svetlana Broz mai precizează că a evitat orice descriere cu caracter emoțional în toate aceste narațiuni, deși atmosfera în care au fost împărtășite era încărcată de emoție – una bine ascunsă, în străfundurile ființei, în subconștient. „Vocile lor tremurătoare, întrerupte de suspine molcome, aproape neauzite, uriașele pauze dintre cuvinte, în vreme ce-și adunau puterile spre a continua convorbirea (...), toate acestea rămân înregistrate pe casetele originale, în timp ce ochii, fețele lor, mâinile tremurătoare, cu care țineau un pahar ori aprindeau o țigară, rămân gravate în sufletul meu” (p. 12). Trebuia să plonjezi adânc ca să descoperi acele perle și să le înșiri într-o salbă, mai spune, metaforic, autoarea, care a simțit datoria morală de a comunica tuturor o realitate: că în acel colț de lume au trăit și oameni buni, curajoși, nobili, lucru de care nimeni nu vorbea, accentuându-se doar partea odioasă a lucrurilor. Pe bună dreptate, ea se întreabă: „ce răsplată s-ar putea acorda acelora care și-au pierdut viața pentru că au refuzat să se ralieze bestialității și prostiei din jurul lor și au perseverat în a protegii oameni de alte credințe? Nicio armată, niciun guvern nu le poate da aprecierea care li se cuvine. Numele lor nu se vor atribui niciunor străzi sau scuaruri, ele vor dura doar atât cât vor trăi cei pe care i-au salvat și poate, copiii acestora. Generațiile viitoare ar trebui să posede o modalitate de cunoaștere a faptului că oamenii buni au existat cu adevărat” (p. 13).

Astfel, Svetlana Broz a străbătut într-o iarnă 7 500 km în vreme de război, pe șoselele înghețate din Republika Srpska, în căutarea unor interlocutori. Perseverența i-a fost răsplătită: a adunat peste o sută de mărturii, care i-ar fi înlesnit încheierea întregii cărți în 1997, dacă nu s-ar fi întâmplat ceva surprinzător: s-a declanșat o mișcare de oprire a ei din această întreprindere, casa i-a fost jefuită, ocazie cu care majoritatea materialelor strânse i-au fost furate. În consecință, medicul Broz a luat treaba de la început, petrecându-și o întreagă toamnă de după război pe drumuri, în Bosnia și Herțegovina. După ce a parcurs cu mașina 6 000 de km, a adunat în fine, suficient material.

Povestirile vin, în mod egal, din partea unor interlocutori bosniaci, sârbi și croați, întreșesute întocmai în maniera în care viețile și destinele lor fuseseră înlănțuite pe pământul Bosniei-Herțegovina. Motivația fundamentală, care a susținut-o pe Svetlana Broz chiar și în momentele cele mai dificile, a constat în dorința de a afirma bunătatea ca pe un postulat de bază, esențial, al condiției umane, fie și în oripilante vremuri de război.

3. VECTORII SOLIDARITĂȚII ȘI AI SPIRITULUI COMUNITAR *VERSUS* VECTORII CONFLICTULUI, CU EXEMPLIFICĂRI

Pentru a înțelege în ce context au putut acționa, în Bosnia-Herțegovina, în tragicul răstimp al războiului de purificare etnică, forțele binelui, se cuvine să schițăm succint și trăsăturile răului. Vom discuta, așadar, pe scurt, factorii definitorii ai conflictului respectiv, în contrapondere cu cei ai solidarității umane și spiritului comunitar:

a. Există o întreagă pleiadă a modalităților de manifestare a conflictului, precum: *detenția, tortura, crima* (de la *crime în masă și genocid*, la *crime izolate, dar sistematice*, precum cele cauzate de lunetiști), *violul, asediul, dislocarea unor mase de populație* în locuri străine, *despărțirea familiilor* (a soților, a părinților de copii etc.), realizate prin *acțiuni în forță, bruște, neanunțate*, într-un *climat de ură cultivat mediatic; dezinformarea, segregarea oamenilor* în funcție de etnie, *umilirea lor prin nume de ocară generice*, prin *reaua-intenție și demonizarea celuilalt* (a celui diferit), prin *delațiune, suspiciune, inclusiv spionaj*. Un rol esențial în selectarea victimelor l-au avut *numele acestora* (ca semne distinctive ale celuilalt, ale străinului), de unde, apariția a nenumărate puncte de control al actelor de identitate; nimicirea are loc în *spații ale terorii*, de către *personaje alienate metodic*, prin alcool, ideologie, gregaritate (*torționari*, având *sprijin masiv din partea civililor*: vecini, cunoscuți, chiar și preoți, uneori). Consecințele, pentru supraviețuitori, au constat în: *foamete, frig, sărăcie, distrugerea vieții economice, a familiei, a localităților, a comunităților, a încrederii comunitare și a simbolurilor identitare, a sănătății fizice și mentale a oamenilor și crearea unei stări de haos, de anomie*.

b. Prin contrast, factorii solidarității cuprind acțiunile pozitive de salvare a vieții și a demnității celor victimizați, realizate prin *adăpostire și tănuire*, prin ajutor *material, psihologic, medical și spiritual*, prin *solidaritate și discreție*, într-un *climat de bunăvoință și omenie*, explicabil prin următoarele motivații: *solidaritatea naturală, consubstanțială ființei umane, educația religioasă, vocația medicală, remanența crezurilor de tip socialist, asumate în mod sincer și idealist, ca și a aderenței la identitatea iugoslavă* (în pofida dispariției federației) sau *conștientizarea crescândă a identității bosniace*. Un rol important în solidarizare l-au jucat *experiențele comune* (vecinătate, copilărie petrecută împreună, la joacă sau la școală, alte relații – profesionale și de rudenie, îndeosebi căsătoriile mixte). Se remarcă *omenia unor soldați și comandanți militari*, ca și *luciditatea unor instituții, a unor vecini sau a indivizilor*. O funcție esențială în rezistența și supraviețuirea celor victimizați le revine *organizațiilor religioase și caritabile*, de regulă de altă confesiune decât a celor salvați, iar sprijinul Crucii Roșii (anume, Comitetul ei Internațional, ICRC, ai cărui reprezentanți veneau în centrele și lagărele de detenție, pentru a face liste de prizonieri și, astfel, a-i proteja) a fost și el benefic. O semnificație aparte o dețin *spațiile comunitare*, apte să ofere protecție, un factor de ordine incontestabil îl reprezintă forțele armate internaționale stabilite în zonă, UNPROFOR (United Nations Protection Forces), IFOR (NATO Implementation Force) și, după 1996, odată cu încheierea misiunii trupelor IFOR și debutul reintegrării, trupele SFOR (NATO Stabilization Force). S-au manifestat *elemente de societate civilă*, ce au încercat să facă apel la menținerea coeziunii comunităților, prin *marșuri și discursuri; activismul unor oameni respectați în comunitate, care se opun stării de lucruri, a avut influență, într-o oarecare măsură*; au existat *disidenți notorii*, precum și numeroși *eroi*, unii dintre ei *necunoscuți*, precum și exemple vii de *nesupunere civică*.

c. În continuare, vom dezvolta aceste idei, exemplificând prin cele mai relevante relatări ale volumului. În fiecare relatare se află mai multe elemente exemplificatoare, de unde, un inerent efect „stereoscopic”. Trebuie precizat, întâi de toate, că războiul de purificare etnică din Bosnia-Herțegovina a însemnat mai mult decât o reîntoarcere la barbaria medievală, cu descărcarea multor pulsioni psiho-etnice înăbușite, imposibil de lămurit fără cunoașterea amănunțită a istoriei complexe a acestor comunități din Balcani. Nu vom putea face aici un istoric al relațiilor interetnice, nici unul al războiului din 1992–1995, a cărui hartă este una complicată (a se vedea și Burg & Shoup, 1999). În orice caz, el a izbucnit, după o pregătire prealabilă, în urma unui referendum din 1992, conceput special ca să îndemne la secesiune, cu rezultatul că sârbii bosniaci au refuzat să iasă din Federația iugoslavă, pe când musulmanii și croații bosniaci s-au declarat pentru. Urmarea imediată a fost războiul.

Reiese însă, cu evidență, din toate relatările, că nici măcar așa-zisele pretenții de purificare etnică, aberante cum au fost, nu au putut fi transpuse în viață așa cum au dorit naționaliștii. Pe măsură ce războiul înainta, el se transforma într-o farsă absurdă, în care au fost răniți sau uciși, mai ales atunci când se trăgea aleatoriu pe străzi, chiar și mulți compatrioți de-ai ucigașilor, deci exact „cine nu trebuia”, încât, în pofida dorinței de purificare etnică, a rezultat, treptat, un caleidoscop cufundat în haos, unde forțele beligerante veneau și plecau pe rând, iar moartea ajunsese adesea să lovească la întâmplare, în timp ce lumea căpăta o identitate fictivă (se salva, plecând cu *pașapoarte false* și *nume schimbate*). Tragismul războiului a constat nu numai în planul fizic, deși distrugerile au fost imense, ci, în primul rând, în planul legăturilor seculare, edificate în timp, între oameni, dar și, totodată, între creștinism și Islam, care au fost acum distruse cu brutalitate, precum podul din orașul Mostar. Bombardarea sistematică a acestuia, prezentată mai jos în cuprinsul acestui articol, simbolizează tocmai scindarea societății bosniace, multireligioasă prin definiție (a se vedea: Sells, 1998). Una din cele mai frumoase relatări despre farmecul ținutului multiseclar Bosnia-Herțegovina îi aparține naratorului L.S. din Banja Luka, un intelectual pus să măture străzile, vreme de un an și opt luni de zile: „Banja Luka e un oraș pe care nu puteai să nu-l iubești înainte de război. Răsfirat pe malurile râului Vrbas, cu apă limpede și strălucitoare, era un punct în care focalizau mai multe culturi, cu folclorul lor aparte. Credințele diferite parcă ieșeau, prin refracție, dintr-o prismă, iluminând, astfel, orașul, cu raze de toate nuanțele și umplându-l de sunete minunate”. La fel consideră medicul croat Ante Jelić (după ce prezintă epurarea, în valuri succesive, a orașului Vareš, precum și peregrinarea sa prin teritoriile devenite sârbești): „Eu urăsc împărțirile, noile granițe din interiorul Bosniei-Herțegovina. Unitatea în diversitate este aceea care i-a conferit, secole de-a rândul, atâta farmec”.

Brutalitatea și lipsa inimaginabilă de logică ce au guvernat aceste operațiuni se reflectă în modul în care debutau: prin luarea de la casele lor a celor avuți în vedere pentru a fi îndepărtați și întemnițarea lor în locuri cu o capacitate cât mai

mare: *stadioane*, *școli*, *grădinițe* (exemple sunt prezente în numeroase din relatările ce urmează), chiar și *silozuri*. În școli erau înghesuiți atât de mulți oameni, încât nenumărați au pierit prin sufocare. Așadar, spațiile de detenție au devenit locuri de exterminare.

În relatarea *Adio mamei*, naratorul Đorde Šuvajlo, din Tarčin, sârb, a fost luat prizonier, împreună cu tatăl său, de bosniaci și întemnițat într-un siloz de lângă propria casă. Mama lui încerca, disperată, să le dea peste gard ceva de mâncare. Îi vedea doar când erau scoși la plimbare prin curte. Asista la maltratarea lor, când erau bătuți cu patul puștii. În rest, dormeau pe podeaua de beton. Unii paznici au bătut-o pe biata mamă, care privea mereu peste gard. Au stat acolo 3 ani și 8 luni, fără a fi vizitați vreodată de Crucea Roșie sau altă organizație umanitară. După o mie de dimineți când o zăriseră zilnic pe mamă, care le dăruia speranță prin încrederea și statornicia ei, într-o zi n-o mai văzură și bănuiră că e bolnavă. Apoi observară niște prieteni cărând din casă un sicriu. În acel moment ieșiră din silozul-închisoare, pentru a merge la înmormântare, fără măcar să ceară voie. Nimeni n-a comentat, gardienii îi însoțeau pe tăcute. De la cimitir, s-au reîntors imediat la siloz, unde au rămas până la semnarea acordului de pace de la Paris.

Cât privește *debutul* evenimentelor tragice, el se petrecea cu totul neașteptat, prin năvala în apartamentele și casele oamenilor, amenințarea acestora cu armele, apoi deposedarea lor de bunurile mobile importante (aur, bijuterii, valută, dar și automobile). Tortionarii spărgeau, de regulă, ușa și-l ucideau adesea pe capul familiei sau, în orice caz, despărțeau familiile, ridicându-i pe bărbații de vârstă matură spre a-i întemnița și, eventual, ucide ulterior:

N.S., musulmană din Vareš, își amintește cum oameni înarmați i-au intrat dimineța în casă, cu forța, pe când ea și soțul își beau cafeaua. I-au ridicat pe bărbat și pe fiul său de 20 de ani, după ce i-au întrebat ce nume poartă, le-au luat bijuteriile și banii. Fiul, închis la școală, a fost bătut și ascuns față de Crucea Roșie, ca să nu i se vadă rănile (*Vin cu tine*).

Afară din iadul Mostarului: Zorica Baltić povestește că ea și soțul, pensionari, locuitori ai Mostarului, dormeau, când, în toiul nopții, le-au năvălit în apartament niște necunoscuți și i-au omorât pe loc soțul. A găsit sprijin la vecinii croați și musulmani. Un croat a organizat și înmormântarea. Când un taximetrist a refuzat să-i ducă la cimitir, s-a rugat de un necunoscut, care a arătat înțelegere. Apoi și-a rugat conaționalii, sârbi, s-o ia la ei, căci se temea, singură în casă, dar a fost refuzată. În schimb, au primit-o îndată, în locuințele lor, vecini și cunoscuți croați: „noblețea lor m-a împiedicat să-mi pierd încrederea în oameni. (...) Pentru prima oară mă simțeam ca un om, iar nu ca o fiară hăituită” (p. 40).

Printre atrocități se numără și *violurile* suferite (uneori chiar și de femei în vârstă, de peste 70 de ani – cf. *Viol în Grbavica*, p. 141), precum în relatarea ce urmează, una din cele mai tragice, ce urmărește periplitul unei mame, torturată și agresată de paramilitarii sârbi, după ce-și ascunsese fiica:

Mamă, te rog să nu-i lași să mă ia! – relatare de Senada Mehmedović, refugiată din Vișegrad. Rămase acasă, pentru că nu știa unde să meargă. Fu depistată de armata naționalistă sârbă și agresată. A doua zi, Lukić, violatorul, o bătu și o înjură din nou. Fu

rasă pe cap și i se desenă pe scalp, cu cuțitul, o cruce. Timp de 5 zile forțele paramilitare sârbești au maltratat-o neîntrerupt. Pe malul râului Drina, văzu cum paramilitarii sârbi le tăiau gâtul oamenilor sau îi schilodeau și îi aruncau în apă. Fiul și soțul ei erau ascunși în pădure. Lukić voia să afle unde. În odaie fu adus imamul (clericul musulman) din localitate, cu fiul său, pe care Lukić îl ucise imediat, împreună cu alte trei femei, iar pe imam îl puse să bea sângele băiatului său. Intră chiar atunci Tomić, șeful poliției, de care ucigașii se temeau. O luă cu mașina pe Senada și-i spuse să fugă, dar ea nu avea unde să se ducă. Lukić reveni și o duse la Drina, bătând-o pe drum. Le ieșiră în față soțul și fiul Senadei, Edin, care i se aruncă în brațe, strigând: „Mamă, nu-i lăsa să mă ia!” Mama se întoarse spre Lukić, rugându-l s-o omoare pe ea, dar el îi răspunse: „Nu. Astfel te vom ucide prin disperare” și-i omorî fiul pe loc. Soțul Esad fu împușcat și el. Împreună cu fiica sa, Azra, Senada îi înmormântă pe amândoi. Lukić și oamenii săi o luară pe Azra și o închiseră la școală. Mama reuși s-o salveze grație unor vecini. Azra povesti că școala e plină de sânge, de fetițe violatate, torturate, schingiuite: „au adus foarfeci și taie oamenii ca pe hârtie”. La un moment dat, Senada o luă pe Azra și plecă spre Vișegrad. Au fost petrecute, un timp, de vecinii sârbi, plini de compasiune. Trecând podul de peste Drina, văzură oameni mutilați atârând pe el. Practic, pășeau prin sânge până la glezne, iar intestine, ochi și inimi de om zăceau în mormane. Au raportat la Crucea Roșie că doresc să fie scoase din oraș și un autobuz le duse. În autobuz, câțiva sârbi salvară mai mulți bosniaci de la moarte, căci la un moment dat 56 oameni fură coborâți și uciși pe loc. Ulterior, Lukić îi omorî pe sârbi ce fuseseră omenoși cu bosniacii. *Beretele verzi* (unitate paramilitară bosniacă) au salvat-o, dar au dus-o la închisoare și ei, deși era cu totul lipsită de puteri și plină de rănilor pe care i le făcuse Lukić. Pentru că avea o cădere psihică, a fost internată apoi la un spital din Zenica, unde trăia mama ei. Tot acolo a suferit și o operație ginecologică grea, din pricina rănilor pe care Lukić i le făcuse în corp cu un cuțit. Medicii au luptat pentru viața ei vreme de două luni.

A dorit să se sinucidă, dar fiica ei n-o lăsă. De atunci, aude în fiecare noapte țipătul fiului ei: „Ajutor, mamă! Nu-i lăsa să mă ia!”.

Un foarte interesant aspect privește profilul torționarilor aparținând unor unități paramilitare, îndeosebi sârbești, dar și croate. Cine erau aceștia și cum de s-au putut transforma în personaje robotizate, alienate, descinse parcă din preistorie? Relatările indică, la unison, faptul că erau oameni obișnuiți, transformați însă, prin ideologie, în unelte ale politicii naționaliste. Vecini, cunoscuți sau chiar rudeniile de ale victimelor – cel din urmă, un caz extrem, menționat în relatarea *Momiți să ne predăm*, de Rajko Bogdanović, în care fiul, sârb înrolat în armata croată, își torturează tatăl, doar fiindcă este sârb! R.B. spune: „oamenii ce lucrau în lagăr [croați, *n.ns.*, S.-G. D.] erau din zona noastră, îi cunoșteam, dar ei pretindeau că nu mă văzuseră niciodată, (...) erau situații când cineva pe care-l știam venea ziua și ne oferea țigări, ca să revină după lăsarea serii, să-și pună o cagulă pe cap și să ne zvânte în bătaie” – *ibidem*, p. 191. Este interesant jocul dedublării, la care se dedau: în pauze sau ziua păreau oameni normali, glumeau sau vorbeau banalități, după care își intrau în rol, trăgându-și cagula pe cap, și începeau să tortureze, printr-un fenomen de suprapunere identitară distorsionată (v. *Căpitanul Mića*). Metamorfoza oamenilor obișnuiți în torționari a fost înlesnită și de utilizarea unor însemne comune, care îi raliau unui front unic ideologic și de acțiune: purtau bărbi stufoase, părul lung, căciuli de blană, insigne strălucitoare, „cu însemne specifice de

cetnici”, printre care efigiile unor capete de morți, puști atârând de benzi late de piele, de-a curmezișul uniformelor negre și însângerate, precum în portretul schițat de bosniaca Senada la p. 158, dar și de alți numeroși naratori (ca Ramiz Pandur, în *Acei barbari ne-au luat o parte din noi*, Rajko Bogdanović în *Momiți să ne predăm* sau naratorul din *Ciobani înstăriți cu o mulțime de oi*); în plus, „majoritatea erau băuți” sau chiar drogați, se salutau conform unui „salut *cetnic*” standard („Domnul să fie cu noi”), „ridicând trei degete”, și își aleseseră supranume eroice, ca Vulturii Albi sau Tigrii, care-i făceau să se simtă importanți, luptători ce îndeplinesc o misiune istorică (*Mamă, te rog...*). Alți subiecți sunt de părere că în rândul torționarilor au figurat și oameni eliberați din clinici de psihiatrie, din închisori, ca și mercenari aduși din diferite țări străine (p. 145). Dintre numeroasele relatări ale torturilor, exemplificăm doar prin câteva:

Căpitanul Mića (relatare de Stjepan Bradvic, croat, din satul Križani, de lângă Tuzla). Naratorului i-a fost arestat copilul pe stradă, de către 50 de *cetnici*. S-a dus să ceară eliberarea lui, moment în care a fost arestat și el, acuzat că este un *ustaș*. Împreună cu alți prizonieri croați, a fost bătut sistematic, până aproape de inconștiență. După vreo 15 zile, a apărut căpitanul Mića Jovič și i-a întreat pe *cetnici* ce le-au făcut acestor oameni. *Cetnicii* au răspuns că aceștia se bat singuri. Mutați, au fost bătuți zilnic, sub pretextul că *cetnicii* sunt bombardați de consătenii prizonierilor. Căpitanul Mića îi vizita ori de câte ori când putea și nu permitea bătaia. Dar, îndată ce se retrăgea, maltrătarile reîncepeau. I-a mutat succesiv în mai multe locuri. Sub ochii naratorului, un croat a fost omorât în bătaie. Torționarii beau rachiu și vorbeau de-ale lor, între loviturile aplicate prizonierului, acuzat, fără niciun temei, de viol. Erau bătuți cu băte, cu patul puștii, până nu se mai puteau ridica. În acel moment erau somați să se ridice în picioare și, fiindcă nu puteau, erau bătuți din nou. În depozitul unde erau încarcerați, au fost aduși și prizonieri croați, până la 1 500. Au stat acolo o lună, bătuți zilnic. O dată naratorul a cerut voie să meargă la baie și a văzut 10 oameni cu gâturile tăiate întinși pe jos, în spatele depozitului. Obişnuiau să vină noaptea, să-i ridice pe bosniacii pe care doreau să-i ucidă. Spuneau: Sus! Îi luau și nimeni nu-i mai vedea vreodată pe oamenii aceia. Erau uciși înainte de răsăritul soarelui și duși undeva. De asemenea, în fiecare dimineață, erau scoși din sală 3–4 oameni ce nu supraviețuiseră bătăilor. Nu ucideau prin împuşcare. Torționarii erau tineri, care beau întotdeauna în timp ce băteau. De asemenea, croaților li se acopereau ochii, să nu vadă cine îi bate. A venit un doctor și i-a văzut pe croații însângerați, cu trupurile umflate de bătăi, dar nu le-a dat niciun medicament, ci le-a spus: „N-are rost să vă examinez. De fapt, o să vă omorâm pe toți, căci sunteți *ustași*”. Un croat din Jablanica sosi rănit: bătut și cu 20 de plăgi înjunghiate. Nimeni nu l-a îngrijit. Naratorul și-a rupt cămașa să-i facă feșe, dar a fost alungat. La un moment dat, 35 dintre croați au fost duși cu autobuzul în vederea unui schimb de prizonieri, care însă nu a reușit, drept care *cetnicii* au hotărât să-i omoare pe toți în câmp. Au primit însă ordinele căpitanului Mića să-i ducă înapoi. După 10 zile, căpitanul Mića, însoțit de șase soldați, a venit să-i vadă și a vorbit cu ei confidențial, comandându-le subordonaților să iasă din cameră. Naratorul a aflat abia atunci de vechea prietenie dintre căpitanul Mića și fiul său. A spus că vrea să-i salveze pe amândoi. Naratorul a replicat că nu va accepta, l-a rugat să-i elibereze pe toți 35 sau, altminteri, să moară toți. Căpitanul a aranjat plecarea lor printr-un schimb de prizonieri.

În relatarea *Omoară-i pe ei și omoară-mă și pe mine*, Sevda Perobić, bosniacă, refugiată din Srebrenica, istorisește cum, peste populația bosniacă, se instalează în forță o altă entitate, Republika Srpska. Bosniacii au fost duși la fabrica Cinkara. Paramilitarii au separat femeile de bărbați, apoi au luat copilașii din brațele mamelor: îi aruncau în aer și îi lăseau să cadă pe cuțite. Mamele nu aveau voie să scoată un sunet, altfel le omorau. Au băgat copiii în mașini de măcinat. Le scoteau ochii, le tăiau urechile și degetele. I-au tăiat unui băiețel de nouă ani carnea de pe brațul stâng și i-au dat mamei lui s-o înghită. Ea n-a putut și a leșinat. Le-au dat apoi copiilor sandvișuri otrăvite, privindu-i cum mor. Violau fetele, copiilor le zdrobeau dinții, le scoteau mâncarea din gură și, în schimb, le introduceau în loc cizmele. Din familia ei au pierit 11 oameni, din familia soacrei 22; socrul i-a fost ucis, la fel fratele, soțul, sora cu copiii ei și cumnații. Pe cei rămași i-au luat cu autobuzul. Șoferul a strigat, atunci când i s-a spus să oprească (știa că voiau să-i coboare pe bosniaci ca să-i ucidă), că nu oprește și a mers mai departe. La marginea drumului au văzut cum zăceau mormane de cadavre, unii spânzurați, alții cu mâinile legate la spate, unii prăjiți pe frigare. Șoferul a refuzat să-i dea pe călători forțelor din Republika Srpska. Striga să-l omoare și pe el. Deși voiau să-l împiedice, a scăpat cu mașina mai departe. Era un sârb. I-a dus la Kladanj, la forțele bosniace. Sevda a lucrat și mai lucrează încă la o familie, ai cărei membri, sârbi, i-au fost ca o mamă și ca un tată, le-au dat pământ și au promis să-i căsătorească și copiii.

În relatarea *Momiți să ne predăm*, naratorul R.B. (v. *supra*) își amintește că, beți, tortionarii își revărsau mânia asupra prizonierilor, bătându-i inclusiv pe cei trecuți de 70 de ani.

Medicul Sead Šetić (*Ia-i cu tine pe ai tăi*, p. 147) afirmă că, la Višegrad, din 2 500 de oameni aduși noaptea pe stadion, 1 000 au fost uciși, pe podul iluminat de pe ambele maluri de spoturi de lumină orbitoare. Nopti în șir s-au auzit acolo plânsetul mamelor și țipetele lor: „Nu-mi lua copilul, ucide-mă pe mine în loc!”

Se practica, și în viața civilă, o *segregare* rușinoasă a oamenilor pe criterii etnice, prin adresarea cu *apelativele înjositoare, peiorative: cetnic* (pentru sârbi), *ustaș* (pentru croați), *balia* (pentru bosniacii musulmani). Interesant de observat este că aceste apelative au avut inițial un sens istoric precis, pentru a se nuanța ulterior într-o totală deriziune. Prin utilizarea acestor nume de ocară se ținea la culpabilizarea victimelor, la scăderea respectului lor de sine și la izolarea lor de comunitate (fenomenul, unul obișnuit în acele împrejurări, apare în multe din relatările ce urmează, una dintre cele mai semnificative fiind cea intitulată *Ești o rușine pentru Sarajevo!*).

Spații periculoase deveneau *străzile*, căci numeroși lunetiști răspândeau continuu teroarea, la întâmplare, cu urmarea că au fost uciși numeroși conaționali de-ai lor; *colinele din jur*, în special în cazul orașului Sarajevo, asediat; *pădurile de la liziera localităților*, unde mulți oameni duși la muncă forțată, deliberat în primele rânduri, piereau sub gloanțe; *pistele aeroporturilor*, pe care se mergea sub o ploaie de gloanțe, trase de pe dealuri, *ferestrele apartamentelor*, prin care se trăgea cu puști automate sau se aruncau obuze, mulți cetățeni fiind uciși sau grav răniți; *râurile*, în care zeci de mii de bosniaci au fost aruncați, după mutilări teribile; *podurile* ce făceau legătura între diverse zone, ostile între ele, ale aceluiași oraș; *cartierele și orașele* încercuite, izolate de restul teritoriilor, în care se dorea stabilirea unei populații „pure” din punct de vedere etnic:

Ramiz Pandur, naratorul din relatarea *Acei barbari ne-au luat o parte din noi* (v. *infra*), povestește că stătea de vorbă cu cineva în plină stradă, pentru ca acela să cadă brusc, secerat de un glonte (p. 251).

În *Emoționați de bunătatea omenească*, Abida Bjelica, bosniacă măritată cu un sârb, din Grbavica, Sarajevo, mergea cu mare grijă pe balcon, să nu o ucidă un lunetist, crezând-o sârboaică: așa pierise un vecin bosniac get-beget. „Lunetiștii erau adevărați criminali, fie ei sârbi, fie bosniaci” (p. 324).

În relatarea *Sunt doar niște copii*, Ljiljana Zita, croată din Sarajevo, cartierul Dvor, relatează că fiul i-a fost rănit de un obuz și i s-a spus să plece la tratament, dar unica posibilitate de a ieși din oraș era fuga pe pista aeroportului, într-o ploaie de gloanțe trase de lunetiștii de pe dealuri. Au fost ajutați să treacă de forțele UNPROFOR.

Așa cum reiese din relatarea *O viață demnă*, croatul Davor a luptat pe front într-o brigadă croată, apoi, sătul de „nebulia naționalistă”, a dezertat și a plătit 2 000 DM pentru a traversa aeroportul. „Treizeci dintre noi au pornit-o, dar numai 4 am ajuns dincolo. În timp ce fugeam, trebuia să sar peste trupurile neînsuflețite ale celor dinaintea mea. Numai acum îmi dau seama ce nebun am fost” (p. 233).

Fiul artistului bosniac Ramiz Pandur, separat de tatăl său, odată cu împărțirea orașului Mostar în două, partea de est și cea de vest, s-a ascuns vreme de un an întreg, mergând noaptea pe acoperișuri. Se aciua din când în când în câte o casă (ori un apartament) ruinată, să-și tragă sufletul, și a reușit să-și păstreze mintea întreagă practicând yoga și cântând la chitară (*Acești barbari...*).

Autoritățile bosniace din Sarajevo-ul asediat au săpat, la un moment dat, pe sub pista aeroportului, un coridor subpământean, lung de 800 de metri, care să ușureze trecerea oamenilor, lipsiți de alte modalități de intrare și ieșire din oraș (fapt menționat în relatarea *Tunelul*). Un segment din acest tunel se mai păstrează și azi, convertit în exponat muzeistic, ca mărturie a acelor timpuri.

Vecinii și cunoscuții, inclusiv colegii de muncă, erau *binevoitori* sau/și *malefici*. Cuvinte memorabile despre rolul vecinătății are de spus poetul Velimir Milošević: „Vecinii au fost aceia care au ținut orașul Sarajevo unit. Fiecare vecin l-a sprijinit pe celălalt să meargă, să nu se împiedice ori să cadă, să nu-l cuprindă frica sau întunericul, încât să înainteze, biruitor asupra durerii, ororilor, orbirilor, urâtului și răului” (p. 75). De vecini, buni sau răi, depindea, într-o măsură hotărâtoare, soarta oamenilor:

Dacă ai voștri nu vor să vă ia, o voi face eu (relatare de Sead R., musulman, dislocat din Bratunac). Naratorul descrie începutul evenimentelor: trupe paramilitare formate din necunoscuți au început să vină și să ia oamenii din casele lor. Mașinile lor purtau însemnele ce le dovedeau apartenența la grupul paramilitar sârbesc *Vulturii Albi*. Erau oamenii lui Arkan și Šešelj, care, după ce-i luau pe oameni, le prădau locușele, le furau mașinile, bunurile etc.

Niște musulmani refugiați într-o casă văzură o coloană de femei, copii și bătrâni, ce părea fără sfârșit, înaintând pe stradă, cu mâinile ridicate desupra capului. Câțiva din grup se gândiră să li se alătore, ceilalți se împotrivară. Un tânăr soldat intră și-i amenință cu pușca, le ceru mașina. Era însoțit de copii sârbi până-n 13 ani. Soldatul îl tortură și pe tatăl naratorului, să-i dea bani și aurul familiei. Le-a pus pușca la tâmplă, i-a întins pe jos, i-a

lovit cu bocancii în cap, iar în final i-a scos pe stradă cu brațele ridicate deasupra capului. Ieșind, au observat cum vecinii lor sârbi fugeau în case. „Am fost surprins să văd un vecin de-al meu, inginer constructor, doar cu câțiva ani mai în vârstă decât mine. Avea în mâini o armă semiautomată, era îmbrăcat militar și purta pe cap o șapcă neagră. Ieșea în fugă dintr-o casă bosniacă. Surprins de privirile noastre, și-a tras șapca pe frunte cât a putut” [Vecinul devine celălalt, asupritorul, *n.ns.*, S-G.D.].

Au fost duși pe un stadion, unde se aflau deja mii de oameni – bărbați, femei, copii. Sedeau cu toții pe iarbă, în așteptare. Nimeni nu știa ce urmează să se întâmple. După trei ore au venit camioane și autobuze. Unii mai sperau că vor fi duși undeva. Naratorul a zărit în detașamentul de pază un fost coleg, Pero, șofer de autobuz, pe care îl ajutase atunci când izbucnise războiul în Croația, căci el, ca sârb, nu avea voie să conducă acolo. L-a luat cu sine, mulți crezură că pentru a-l ucide. L-a dus acasă pentru a-și lua actele. Întrebat ce urmează să se întâmple pe stadion, Pero s-a jurat că nu știe, dar ulterior a reieșit că știuse totul. Întorși pe stadion, văzură că bărbații sunt separați de femei și de copii, ceea ce nu li se păru de bun augur. Au fost încărcăți în autobuze. Atunci când pe stadion au rămas doar circa 420 de oameni, aceștia au fost trimiși într-o școală.

Acolo naratorul a fost abordat de un soldat mascat, care s-a recomandat: „Sunt Ćirković! Nu-ți aduci aminte cum te rostogoleai peste mine și fratele meu în noroi, când eram mici? O să-ți arăt eu ție!” Acolo au fost torturați. Nouă oameni au murit în acea noapte. Pe jos era plin de oameni însângerați. Cine pășea dincolo de o linie albă, trasată pe o podea, era ucis pe dată. Un băiat sârb, dintre torționari, a început să-l tortureze pe un coleg de-al naratorului, tânăr și el. I-au ars țigarete pe piele, i-au desenat cruci pe tot corpul, cu vârful puștii, apoi i-au tăiat gâtul de la o ureche la alta, dar fără a-i atinge beregata. Prizonierii erau puși să lingă sânge și să mănânce hârtie. *Cetnicii* alegeau oameni la întâmplare, îi strigau pe nume și îi omorau, după ce-i scoteau afară. În acest mod, un sârb a salvat, fără să-și dea seama cineva, șase oameni, lăsându-i de fapt să fugă. La un moment dat, naratorul a fost și el chemat afară. Acolo era Pero, care îl brufțuia, ca să audă coechiperii lui, dar, în realitate, îi salva viața. Încredințat unui alt prieten, acesta l-a dus cu mașina la magazinul unde lucrase până la începerea războiului. Acolo un prieten sârb, Braco, s-a oferit să-l ducă oriunde. Au observat că în fața moscheii din Bratunac se forma un convoi de bosniaci ce primiseră pașapoarte false cu nume sârbești, ca să meargă în Serbia. Sârbul Braco i-a rugat pe niște musulmani care plecau cu mașina să-l ducă și pe Sead cu ei, dar ei refuzară, de teamă. Atunci Braco exclamă: „Dacă ai tăi nu te iau, te iau eu” și-l duse peste pod, deși avea de trecut două puncte de control dificile. Au reușit să treacă, deși greu, controalele fiind drastice, după care Braco s-a întors la Bratunac, să facă rost pentru Sead de o carte de identitate cu nume sârbesc. În cele din urmă, a ajuns la Tuzla într-un autobuz, ultimul care a făcut cursa de la Belgrad la Tuzla, căci a doua zi urgia a izbucnit și în Tuzla. Naratorul, Sead, a ținut, de-atunci, constant, legătura cu prietenii lui sârbi care l-au salvat.

Ratko Pejanović din Mostar, sârb cu soție croată (*Nu-mi voi părăsi orașul*), fiind rănit la serviciu, ca șef al brigăzii de pompieri, este ajutat de soție să vină acasă. Abia intrară, că a apărut un vecin bosniac, Mirza, cu care Ratko crescuse de mic. Soția, Jela, se apucă să facă cafea. Mirza, senin, spuse că, de vreme ce de partea cealaltă a râului croații îi iau din case pe musulmani, și ei, musulmanii de aici, o să-i ridice pe croații din apropierea lor, iar el va începe cu Jela, pe care o va trimite la închisoare. Naratorul arată că în oraș lipsea orice autoritate oficială, instituțională, iar războiul scotea la iveală latura patologică a

oamenilor, lipsa lor de caracter. A reușit să se apere pe sine și s-o protejeze pe Jela, apelând la un vecin musulman, Iusuf, care le puse și o patulă în fața casei, fiind șef al forțelor de securitate locale.

În *Ne-am înscenat propria răpire*, sârboaică Ljubica Vidović relatează cum o vecină bosniacă, Zehra, îi părăște pe nedrept familia că ar da semnale luminoase sârbilor de pe coline, unde anume să bombardeze în Sarajevo-ul asediat; sunt protejați, în schimb, de soldații, vecinii și medicii bosniaci, foarte omenoși cu toții.

În *Momiți să ne predăm*, întreg calvarul este regizat de croați, care îi momesc pe vecinii lor sârbi să se predea, după care sunt deposedați fără milă de bunuri și luați prizonieri, satul întreg fiind distrus în luptă.

Numele oamenilor au avut o importanță capitală în destinul lor, pentru că ele exprimau apartenența etnică. Mulți oameni s-au salvat însă prin *inventarea unor nume*, susținute de *pașapoarte și cărți de identitate false*, grație cărora s-au refugiat în locuri mai prielnice:

În relatarea *Un pașaport* (de Mirsada Bosno din Sarajevo, p. 212), naratoarea, bosniacă, a fost prinsă în vârtoarea războiului de tânăra. Și-a pierdut tatăl în timpul asedierii orașului Sarajevo și mama sa a rămas în grija ei. Nevoia de medicamente era mare. A plănuțit să ajungă în Italia să le cumpere, nevăzând altă soluție. Cine putea fugea din Sarajevo, dar ea nu avea cum. Descrie ca inaccesibile și impracticabile lucruri precum: a ieși pe o stradă luminată, a te plimba liniștit, a privi la televizor, a intra într-un magazin care să aibă marfă pe rafturi. Printr-o prietenă croată din Zagreb, obține un pașaport pe numele acesteia, adică, din generozitate, propriul pașaport al femeii, care nu reușise să-i comande unul, cum o rugase. Fotografiile nu semănau, prietena era brunetă, ea era blondă, așa încât și-a vopsit părul negru (cu greu a găsit vopsea potrivită), s-a machiat, să semene cu amica ei. Nu-și făcea griji prea mari, pentru că lumea, din pricina războiului, se schimbuse. Cei mai mulți aveau fotografii ce-i înfățișau solizi, deși slăbiseră masiv între timp. Și-a cumpărat și niște cercei lungi, ca să arate ca în poza Draženei. Apoi s-a dus la aeroport, cu o lungă listă de cumpărături în buzunar, ce cuprindea, printre altele, condimente, ciocolată și ciorapi de nailon. A trecut fără probleme, deși cu impresia că a fost studiată îndelung la punctele de control. A ajuns în Italia și a făcut achizițiile necesare, aducând lucrurile dorite nu numai mamei sale, ci și multor cunoscuți. Bucuroasă de reușită, a hotărât să mai facă drumul o dată, înainte de a-i restitui prietenei pașaportul. A trecut cu bine în Italia, dar a cumpărat peste greutatea admisă. La control, detectorul de metale a sunat puternic, fiindcă avea schije de metal în tălpile cizmelor: „Era greu să le spun că fugeam zilnic pe străzi pline de schije de la obuzele pe care nimeni nu le strângea și îndepărta”. Au prins-o cu înșelăciunea, dar i-au dat drumul până la urmă, grație ajutorului unor funcționari îngăduitori și al unor jurnaliști străini.

Despărțirea familiilor a fost un fenomen tragic. Soții sau părinții și copiii nu s-au putut reuni decât după ani de zile:

Este ceea ce li s-a întâmplat, de pildă, soților sârbi Udovčić din Novska Bosanska Dubica, oraș al Croației, preveniți de o vecină să plece, deoarece sârbii începeau să fie duși în lagăre. Ca să nu dea de gândit, cei doi au ieșit din casă fără să ducă nimic cu ei (un geamantan ar fi părut suspect), decât actele personale și o bancnotă de 50 de mărci germane, pe care aceeași bună vecină de etnie croată le-a strecurat-o în mână la plecare

(relatarea *Prieteni și străini*). Au ieșit neobservați din oraș și au trăit ca refugiați într-un sat de la granița Croației cu Serbia. Fiul lor mai mic era, în tot acest timp, în localitatea Zenica, din Bosnia centrală, la sora Zorei. Tatăl său și soțul Zorei nu-l putea aduce, pentru că ar fi fost el însuși capturat pe drum, ca bărbat apt de serviciul militar. Zora a pornit atunci singură în căutarea fiului, de care era despărțită de peste un an. A făcut un timp autostopul până la Tuzla, în Bosnia centrală, dar de acolo n-a mai putut înainta, nu erau autobuze, iar taxiurile refuzau s-o ia. S-a așezat la marginea drumului, plângând. Un om de vârstă mijlocie trecu pe lângă ea și o întrebă dacă are nevoie de ajutor. Ea îi explică situația – că dorește să ajungă la Zenica (mai avea de parcurs 96 km). Bărbatul o asigură că dorea imposibilul: „Sunt baricade, peste tot până la Zenica, la fiecare câțiva kilometri, și la fiecare punct de control e plin de oameni înarmați. De aceea nu vă ia nimeni în mașină” (p. 22). Femeia hohotea disperată, omul se îndepărta, cu capul plecat. După o jumătate de oră o mașină opri în fața ei, la volan era chiar acest necunoscut, care o invită să urce, spunându-i că va merge pe drumurile speciale de transport al unor mărfuri, drumuri care treceau prin păduri, cu nădejdea că acolo nu vor întâlni baricade. Femeia nu a aflat niciodată numele sau ocupația străinului generos și dezinteresat. Seara au ajuns la sora ei, l-au luat pe băiat, dar omul respinse orice zăbavă, orice tratație: „Trebuie să ne înapoiem la Tuzla înainte de lăsarea întinericului”. La un moment dat, el opri: „Doamnă, pot merge cu mașina doar până aici. Baricadele sârbești sunt chiar dincolo de următoarea serpentină. Trebuie să coborâți și să mergeți încă puțin pe jos. Eu mă voi întoarce la Tuzla”. N-a vrut să accepte vreo remunerație pentru tot ce făcuse, iar femeia își dădu seama abia mai târziu că necunoscutul trebuise să oprească înainte de baricade pentru că nu era sârb. Apoi, deși erau acum cu fiul lor cel mic, fiul cel mare le era dus la război. Primind vestea că murise, apoi trupul însuși, l-au înmormântat. Zora nu se putea dezlipi de mormânt. Vecina ei, Esma Arslanović, musulmană, venea în fiecare seară la cimitir după ea, o lua de mână și-i spunea: „Haide acasă, Zora, mâine te vei întoarce”. O însoțea acasă, respectându-i durerea, în tăcere. Acasă o aștepta masa pusă tot de ea. De trei ori Zora încercă să se spânzure în grajd, dar Esma și soțul ei, Daud, o opriră. Fiul cel mic, crescând, fu luat și el la război. La un moment dat, se zvoni că a fost luat prizonier sau a murit. Zora era la serviciu când primi un telefon din Viena, că fiul ei e bine și se va întoarce, dar pe moment e prizonier lângă Mostar, în Herțegovina. Anunțul venea din partea unor croați, niște necunoscuți, pe care fiul lor îi rugase să-i anunțe mama.

Bătrânii erau fie părăsiți, fie refuzau ei să se strămute, dar existau și copiii care își luau părinții în vârstă cu ei, expunându-se la riscuri majore:

În primăvara lui 1992, când a început războiul în Bosnia, printr-un atac al forțelor sârbe de pe colinele din jur, Azra a rămas cu mama ei de 75 de ani pe malul stâng al râului Neretva. Fratele ei de 44 de ani era adesea silit să facă de pază. Toată lumea pleca din cauza bombardamentelor, ei erau tot acolo, până când, într-o zi, se hotărâră să plece și ei. Deși erau musulmani, vecinii îi iubeau și nu i-au trădat, încât fură evacuați la Zuljevo, un sat, la o casă de vacanță a unui sârb, Mirko. Liniștea însă nu dură mult și se mutară într-o casă bosniacă. Soldații forțelor R. Srpska bombardară casele bosniace, devastând totul. Un tractor îi luă până la un canal, unde văzură 700 de bosniaci expulzați din șase sate de lângă Nevesinje, adunați sub un cort improvizat din arbori doborâți, acoperiți cu folie de plastic. Panica era generală. Atunci Azra, fratele și mama lor urcară un deal, călcând adânc în noroi. Deși lumea îi abandona deseori pe vârstnici, cei doi frați își duceau cu grijă mama

prin locuri necunoscute. Niște oameni le adresară un ultimatum: „Puteți veni cu noi mai departe numai dacă o lăsați în urmă pe mama voastră. O să fim omorâți toți din cauza ei. Altfel, o să plecăm fără voi”.

Frații au rămas mai departe alături de mama lor, asumându-și riscul de a fi uciși. Au stat pe loc 47 de zile, singuri cuc, ascunși într-o groapă, dormind în ploaie, de-a lungul celui mai ploios iunie ce-l trăiseră vreodată. Mama li se îmbolnăvi, dinții îi clănțăneau de febră. Fratele găsi o cocioabă, se ascuseră în ea, adunară surcele pentru foc, erau însă lipsiți de mâncare, descoperiră niște vaci care pășteau, dar aveau ugerele goale. În preajmă era totuși un izvor. Azra slăbi pe zi ce trece, nu mai vedea bine, i se umflară articulațiile, picioarele i se înnegriră, îi căzu părul, unghiile i se jupuiau. N-au mâncat nimic de-a lungul celor 47 de zile. Slăbiți, fură descoperiți de niște soldați din Armata Bosniei-Herțegovina, porniți să descopere supraviețuitori, pentru a-i evacua, călătoriră împreună, până la un spital din Račice, unde li se făcură perfuzii, apoi se reintoarseră la Mostar și aflară că sârbul Mirko mai salvase destui bosniaci. Au fost ajutați în continuare de prieteni croați și de comunitatea evreiască din Mostar, primind ajutoare umanitare și pachete de la numeroase alte organizații.

Dislocarea în locuri necunoscute era greu de suportat. Este regretabil că la acest program antiuman au aderat și *destui preoți sârbi* (a se vedea și Broz, 2006, p. 67–74; Silber, Little, 1997; Sells, 1998), războiul fiind conceput, la scară contemporană, ca unul al religiilor, anume, ca război sfânt al creștinilor împotriva Islamului. Cu atât mai valoroasă a fost acțiunea organizațiilor caritabile, precum Caritas, catolică, Asociația Evreiască de Binefacere din Sarajevo, care au ajutat numeroși oameni, indiferent de etnie sau confesiune, sau Crucea Roșie (comitetul ei internațional, precum în relatarea *Așa-i în Balcani*); și trupele internaționale UNPROFOR, IFOR și, din 1996, SFOR, au jucat un rol benefic, protector (dintre numeroasele relatări, menționăm *Orice vi se va întâmpla vouă mi se va întâmpla și mie*). Paradoxal, au existat clerici musulmani ostili celor din propria confesiune (precum în relatarea *Primele pachete*).

Atunci când moartea mergea mândră pe străzi (p. 352) de Stanislav Zec, chemat la Asociația Evreiască de Binefacere. Acolo nu activau doar evrei, ci toate etniile și confesiunile. „Nimeni nu m-a întrebat aici cine sau ce eram. Primeam ajutoare umanitare, mereu generoase, haine, apă”. „Au salvat viețile a peste 1 000 de locuitori din Sarajevo. În cei șapte ani, cât am mâncat la Centrul Evreiesc, n-am auzit vreodată un cuvânt urât ori nepolitic. Era unicul loc din oraș unde erai întâmpinat cu asemenea zâmbete” (p. 352). Sâmbetele se dansa, noi toți dănuiam, în timp ce afară cădeau obuze. Numele oamenilor care au lucrat acolo ar trebui scrise cu litere de aur, atunci când se va scrie o carte despre Sarajevo. (...) Când afară explodau bombe și zburau schije, Mile Janjić își lua vioara și ne cânta române”. Noapte de noapte naratorul a distribuit lapte praf pentru 300 de bebeluși. N-am putut pleca din oraș. Aș fi avut oare puterea de a-i privi în ochi pe concitadinii mei, dacă m-ar fi întrebat: „Cum ai putut să-ți lași orașul și să pleci la Londra sau Paris?” (p. 353–354).

De fapt, toate relatările oglindesc modul în care oamenii au fost ajutați de reprezentanții altor confesiuni decât cea proprie, încât spicuim doar câteva dintre cele care prezintă fenomenul ca unul neîntâmplător, firesc, practicat sistematic, dintr-un bine însușit spirit comunitar:

Nu așa cred eu, p. 338, relatare de Katica Romić, bucătăreasă cu mamă sârboaică și tată croat. Arată că bosniacii din satul Stupni Do au fost masacrați din rațiuni politice (la 23 octombrie 1993), spre a-i determina pe croați să plece în Croația. Se foloseau stăruitor apelativele de înjosire: *cetnic, ustaș, balia*. A întreținut sistematic relații bune cu bosniacii, care i-au permis să cultive ceapă pentru cantina școlară unde lucra. „Unele rude de-ale mele nu mi-ar fi dat o jumătate de kilogram de făină, din cauză că nu gândeam ca ele” (p. 324).

Dacă alții pot aștepta, pot și eu. O vecină sârboaică are grijă de musulmani, le face cumpărăturile, pentru că se tem să iasă din casă, unuia chiar îi plătește înmormântarea (p. 263–262).

Foametea și sărăcia atinseseră proporții inimaginabile. Se culegeau buruieni din păduri, trăindu-se luni de zile din ele, se mâncau articole necomestibile:

În *Mozaicul orașului Sarajevo*, croata Serafina Lukić, profesoară, povestește cum a învățat, în timpul războiului, arta de a se hrăni cu ierburi de pe deal, vreme de patru ani de foamete, când Sarajevo era încercuit de forțele sârbești. A hrănit astfel șase oameni, membri ai familiei, unii bolnavi, alții infirmi, domiciliați în trei părți diferite ale orașului. E ajutată de o călugăriță catolică și primește ajutor umanitar de la organizația catolică de caritate *Caritas*, precum și de la un bosniac, Enver Sehović, comandant al unei unități din cadrul Armatei Bosniei-Herțegovina, apoi de la comunitatea evreiască. „În acele zile mizerabile, am zărit un cartof pe stradă, m-am aplecat, nevenindu-mi să-mi cred ochilor că cineva a fost în stare să scape o asemenea comoară, și l-am ridicat, chiar dacă era pe jumătate zdrobit de o căruță. Un om necunoscut traversă strada și se apropie de mine, adresându-mi invitația: «Doamnă, ar trebui să veniți mâine la prânz la sediul comunității evreiești»” (p. 81). De acolo a primit mâncare gătită, haine, lapte etc. *Și nimeni nu a întrebat-o ce nume poartă* (subl. ns., S.-G. D.).

În *Printr-un câmp minat spre dragostea mea*, naratorul, un sârb din Tuzla, povestește că „oamenii nu aveau ce mânca. Erau acolo în jur de 100 000 de persoane dislocate, care trăiau în adăposturi colective improvizate”.

În aceste condiții, nu e de mirare că s-au înregistrat numeroase boli organice, dar și psihice, depresii, sinucideri (*ibidem*).

S-au manifestat numeroase fenomene de *haos și anomie*, ca *devalizarea magazinelor și tâlhăria generalizată*:

În *Numele tău de tip evreiesc*, Gordan Konrad, evreu din Sarajevo, cartierul Grbavica (p. 245), povestește hoția generalizată, la care iau parte inclusiv copii și bătrâni, stocarea armelor. În anarhia extinsă, s-a furat din magazine tot, oamenilor li s-au furat automobilele. Un camion a oprit, din el a ieșit cineva cu o cameră de filmat. Lumea s-a bucurat că e televiziunea și astfel se va pune capăt vandalismului, dar au ieșit doi cu arme automate și i-au silit pe copii să încarce tot ce mai rămăsese din magazin, apoi au plecat. Oamenii au organizat apărarea blocului. Ca urmare, hoții trăgeau noaptea în ferestrele luminate. Trăgeau și ziua în cei ce intrau sau ieșeau din bloc. Totuși, n-au fost lăsați să pătrundă. Dus cu forța la luptă de *cetnici*, e salvat de foști elevi și de o doctoriță. A plecat în Germania, grație ajutorului oferit de centrul evreiesc înființat de curând, pentru a realiza evacuarea organizată a evreilor din oraș. Dar funcționarul lor de la registratură a evacuat nu doar evrei, ci cât de mulți oameni a putut, indiferent de etnie. Mulți oameni s-au declarat evrei fără să fie, doar ca să poată pleca.

Oamenii își vindeau pe nimic bunurile la *talcioac*. Alimentele de bază erau vândute la *prețuri de speculă*. În relatarea *Orașul Sarajevo strâns la un loc*, se menționează că unitatea de schimb la piață era un pachet de țigări. Poetul-narator își reamintește că a cumpărat la talcioac o mașină de scris de mare calitate, de la un cuplu tânăr, care ar fi dat-o chiar și pentru vreo 2 kg de făină, atât de cumplită era foametea. Naratorul însă, deși nimeni nu l-a silit, le-a adus o cantitate apreciabilă de făină, cu promisiunea de a se revanșa așa cum trebuie după război (conștiința îi dicta astfel). În *Așa-i în Balcani*, Ilja Čović își reamintește: „Pe-atunci viața unui om valora mai puțin decât o sticlă de coniac. Un sac de zahăr costa 7 000 DM, unul de produse alimentare, până în 90 de kg, 1 500 DM, iar 22 l de benzină – 1 000 DM.” În *Cele o sută de mărci germane ale hogii*, se precizează că un sfert de litru de ulei costa 30–40 DM, încât, pentru a supraviețui, familia respectivă a vândut aproape tot ce avea în casă. Mira Ristić, la p. 134, afirmă că a dat două inele de aur pentru câteva kilograme de făină. Din relatarea *O cană de cafea la cafeneaua lui Mustafa*, (v. *infra*) reies aceleași crunte realități. Fațeta pozitivă a acestui fenomen de intens schimb comercial a constat într-o reală solidaritate, manifestată dincolo de inerentele momente de pură speculă. Piețele organizate în aer liber au creat și contacte umane valoroase, aducând oamenii împreună, constituindu-se în adevărate laboratoare ale spiritului comunitar.

Viața economică a fost distrusă, încât oamenii au rămas *fără bani, fără apă curentă, curent electric, încălzire*.

În *Trei cartofi*, Subhija Dedović Ninković, musulmană din Sarajevo, cartierul Otoka, măritată cu un sârb, povestește că în timpul războiului nu au avut apă, curent electric, mâncare ori lemne de foc. Strângeau lemne din împrejurimi. Neavând făină, Subhija a hotărât să strângă plante de pe deal. Când a ajuns acolo, a văzut că toate plantele comestibile fuseseră culese. A spălat niște buruieni la o fântână cu pompă de pe stradă și a inventat o rețetă de budincă de ierburi, luni de zile au mâncat asta. La o petrecere de ziua de naștere a nepoțicii ei, cineva a adus drept cadou trei cartofi și doi ardei. Nepoțica a spus că acesta a fost cadoul cel mai frumos, iar nu o geacă poloneză, cumpărată de bunica ei cu 200 de mărci germane, și i-a cerut să-i facă strudel dintr-un cartof, piure din al doilea și cartofi prăjiți din al treilea, apoi a solicitat ca legumele să fie filmate cu camera, căci le crezuse de plastic.

O realitate terifiantă a războiului a constat în înregimentarea fără voie, a oamenilor ce trăiau în teritoriul inamic, în *detașamente de muncă forțată*. Aceștia erau trimiși în cele mai primejdioase locuri, de obicei în prima linie a frontului, la săpat de tranșee și alte munci grele de întreținere. În acest mod, forța agresoare avea evidența exactă a celor apti de serviciul militar. În acele condiții străni, de divizare a țării (fosta Iugoslavie), prima linie însemna, adesea, o stradă din apropiere. Chiar și măturatul ei devenea o îndeletnicire primejdioasă: oricând puteai deveni ținta inamicului.

Đuro Fišer, un băiat croat infirm, țintuit la pat în locuința sa din zona Grbavica a orașului Sarajevo, istorisește: „Strada noastră deveni linia întâi a frontului de luptă. Uneori

adormeam într-un stat și ne trezeam în altul. Adesea nu mai știam unde sunt” (*Dorul de a picta*, p. 41). Vecini bosniaci i-au adus cărți și vopsele pentru pictură, pe care și le dorise de mult. În trei ani și jumătate n-a ieșit din casă, spre a nu fi împușcat. A primit ajutor și de la vecinii sârbi.

O stradă curată, relatare de Slavenka Muhić, croată, catolică, măritată cu un musulman bosniac. Locuia în Bosanski Samac și avea prieteni în rândul tuturor celor trei confesiuni. „În centrul orașului era o biserică ortodoxă, una catolică și o moschee, foarte aproape una de alta. Nimeni nu era deranjat de clopotele celeilalte biserici sau de vocea muezinului chemând credincioșii la rugăciune. Eram mândră de orașul meu tocmai datorită acestei cacofonii, cu o sonoritate atât de dulce în auzul meu” (p. 46). După ce orașul a căzut în mâinile forțelor sârbe, toți neortodocșii au fost forțați fie să plece, fie să intre în periculoasele *detașamente de muncă*. Slavenka a rămas și a primit ordin să se înroleze în acestea din urmă. I se dădu să măture străzile. Sima Zarić, un sârb, veche cunoștință, o feri de umilințe. Când el plecă pe front, trebui totuși să iasă la măturat. Ajunsă în fața magazinului lui Sima, o văzu pe bosniaca Fatima, soția lui Sima, făcându-i semn să intre împreună cu toți colegii ei de suferință, să ia o cafea împreună cu ea. Toți erau stupefiați că strada era de o curățenie exemplară: Fatima măturase strada în locul lor.

Au fost distruse *localități, simboluri identitare, monumente artistice și istorice*, precum podul din orașul Mostar, de pe râul Neretva, și aproape toate *moscheile*:

Acești barbari ne-au răpit o parte din noi, relatare de Ramiz Pandur, artist bosniac, din Mostar, specializat în artele decorative, care avea o galerie lângă podul de peste râul Neretva. Povestește distrugerea unei embleme culturale și identitare a orașului, podul de peste Neretva, apoi, după bombardamente, cum oamenii veneau la malul râului, să vadă podul, ca și când și-ar fi luat rămas-bun de la el pentru totdeauna. „Noi, oamenii din Mostar, trăiam pentru podul nostru. Acei barbari ne-au răpit o parte din noi” (p. 253).

Omul cu pălăria la piept, relatare de L.S., musulman cu pregătire universitară, înrolat în detașamentele de muncă, silit să măture străzile vreme de un an și jumătate. „Din ziua când a fost distrusă moscheea Ferhad Pașa, în fiecare dimineață la orele 7 fix, vedeam un domn ortodox, care se plimba pe locul unde fusese lăcașul de cult și apoi se oprea pe terenul acum nivelat și neted ca-n palmă, își scotea pălăria și, punând-o pe piept, rămânea tăcut vreme de cinci minute, se închina, apoi mergea încet la treburile sale” (p. 305).

Medicul Sead Šetić descrie (*Ia-i cu tine pe ai tăi*) pustiirea vechiului oraș Višegrad: „Era un oraș-fantomă, pe străzi puteai zări doar membri ai grupărilor paramilitare, beți, dezlănțuiți” (p. 148).

Spațiile terorii erau contrabalansate de *spațiile bunăvoinței și solidarității*, veritabile locuri comunitare, precum:

– *beciuri*, în care oamenii de diverse etnii se strâneau la adăpost:

Orașul Sarajevo strâns la un loc, relatare de Velimir Milosević, poet, este un elogiu adus orașului, vecinătății, bunătații imemorale. Când au început bombardamentele, locuitorii orașului Sarajevo s-au adăpostit în beciuri, împreună cu copiii. Ca să le distragă acestora atenția de la condițiile grele – frig și umezeală, întuneric – le-au adus cărți, culori, hârtie de desen. Fără deosebire, se adunau acolo copii bosniaci, sârbi, croați, care citeau, desenau, jucau piese de teatru, spre încântarea adulților ce-i urmăreau, bând cafea, mâncând

frugal, trăgând un fum din țigările răsucite acolo, pe loc. „Beciurile au devenit imperii umane minunate”. Este evocată imaginea unui taximetrist legendar, Mile Plakalović, un „umanist magnific”, cum nu s-a mai văzut în Sarajevo. El ajungea cu taxiul acolo unde niciun om nu cuteza să pună piciorul. Îi transporta pe răniți, îi culegea de pe străzi. Copiii de dădea ciocolate, haine, bătrânilor și infirmilor le ducea de mâncare. Niciodată nu-i întreba ce *nume* poartă, ori *cine* sunt. „Taxiul său lovit și găurit de gloanțe arăta eroinic”. Îl transporta și pe poetul-narator – și astfel reușeau să facă daruri copiilor și să țină lecturile de poezie plănuite.

A existat o fraternitate întru spirit la Sarajevo. În primăvara friguroasă a anului 1993, când oamenii erau lipsiți de apă curentă, electricitate, lemne de foc ori căldură, numeroși cetățeni din zona Alipašino polje a orașului Sarajevo au ieșit din apartamentele lor să aprindă focul și să gătească la demisolurile blocurilor-turn (p. 76). Ei puneau la un loc tot ce aveau, fiecare aducea câte ceva și toate proviziile se aruncau într-o oală. În drumul său spre Mojnilo, poetul trecea pe lângă atari bucătării-adăposturi și era invitat să se alăture celor ce găteau. Primea câte un strudel făcut din cartofi, de pildă. Intelectualii orașului au dat cu toții o mână de ajutor, pentru ca micuții orașului să nu simtă războiul: actorul Sejo Arslanagić, jurnalista Nađa Mehmedbašić, soțul ei, comediantul și scriitorul Enko Mehmedbašić, ori Amir Ferizović, un faimos librar și bibliofil al orașului, care, deși pierduse în război tot ce avea, vindea țigări, tutun, ziare, brichete și își dăruia întreg câștigul copiilor, poezilor, actorilor, jurnaliștilor. „Noi toți suntem orfani”, spunea el.

Oamenii începură să-și aducă firavul avut pe străzi, care, astfel, deveniră piețe, magazine, centre comerciale *sui generis*. Mâncare, haine, obiecte de uz personal – făceau, deopotrivă, obiectul unui troc generalizat. Unitatea de preț era un pachet de țigări. S-a născut o solidaritate incredibilă, o înțelegere imensă, o mare comunitate umană, nemaivăzută înainte. Formau împreună o singură familie, un unic destin: cel al dezmoșteniților soartei. „Piața” în aer liber, de-a lungul străzii Alipašina, se întindea pe 800 de metri înspre Mojnilo.

Soția poetului, Saida, era bosniacă musulmană. Naratorul fugea să le vadă pe mătușile ei, în vârstă, fragile, și le ducea câte un coșuleț cu orez și puțin zahăr. Mătușile Bisera și Hafa nu se lăsau nici ele mai prejos, le dăruiau câte puțin din mâncarea lor;

– *holurile blocurilor*, în care se făcea de pază cu schimbul, blocurile devenind, astfel, unități de apărare bine organizate intern, „cazamate” ce zădărniceau pătrunderea inamicului și acțiunile acestuia:

Orice vi se va întâmpla vouă mi se va întâmpla și mie (relatare de Hamdo Fatić, bosniac din Vareš). Naratorul descrie nenorocirea care i-a lovit pe bosniaci, atunci când trupele mobile croate numite *Maturice* au comis masacrul din satul Stupni Do, omorând 38 de oameni nevinovați și distrugând întreaga localitate. Toate acestea au fost parte a unui plan: să-i împovăreze pe croații din Vareš cu povara unei responsabilități colective, precum și cu teama de o ripostă bosniacă la masacrul. În acest mod, se sconta pe plecarea croaților din oraș. Forțele croate aveau nevoie de aceștia ca forță de muncă în altă parte, iar liderii croați mai știau că nu dețin destule trupe ca să se mențină în Vareš (p. 83). Atunci când soția i-a spus că vede pe geam cum bosniacii sunt conduși prin oraș cu mâinile ridicate și bătuți cu patul puștilor, naratorul a cerut găzduire unui vecin croat, care îl primi imediat. Alți vecini croați au organizat un corp de pază la intrare. Întotdeauna erau vreo 12, care împiedicau intrarea străinilor în bloc, atenți la tâlharii ce mișunau peste tot. Vecinii au făcut

corp comun. Nespunând nimănui unde se ascund bosniacii, i-au salvat, căci trupele croate nu au întârziat să apară. Cu ajutorul vecinilor croați, bosniacii au fugit din oraș, în zone aflate sub controlul forțelor Armatei Bosniei-Herțegovina, cu ajutorul trupelor UNPROFOR (Forțele de Protecție ale Națiunilor Unite);

– *apartamentele* prietenilor, vecinilor, cunoscuților, unde oamenii erau primiți și tăinuți (relatările abundă, încât exemplificăm printr-un titlu: *În siguranță, în apartamentul unui bosniac* – relatare de Stana Čančarević, refugiată din Zenica, p. 86) și printr-o singură relatare:

Fratele nr. 9 de Jure Zeko, croat din Bosanski Aleksandrovac. I-a ajutat pe foarte mulți sârbi, adăpostindu-i, ca refugiați, în propriul apartament. Erau opt frați, ei știau unde își ține banii, dar nu i-au luat niciodată mai mult de un *dinar*, nevrând să accepte ceva în plus. Vin și acum în vizită la el, considerându-l al nouălea frate al lor (p. 271–272).

– *casele sau cabanele și casele de vacanță* ce li s-au pus la îndemână celor victimizați (și aici, relatările abundă, încât ne limităm la menționarea relatărilor *O nuntă cu ajutor umanitar*, p. 184, și *Mica Moscovă*, v. *supra*);

– *cafenelele* unor musulmani, deschise creștinilor, salvați astfel de la extincția prin frig și încurajați printr-o socializare plină de compasiune și bunătate. În ansamblu, ritualul cafelei, băutura tradițională în Bosnia-Herțegovina, ar merita și el o mențiune pentru rolul esențial jucat în socializare și în menținerea stării de spirit în timpul războiului:

În *O cană de cafea la cafenea lui Mustafa*, Aneta Benac, sârboaică din Sarajevo, relatează că evreii erau foarte bine organizați, dar îi ajutau și pe ceilalți. Mulți au supraviețuit grație ajutoarelor lor gratuite (haine, hrană, medicamente). Mama ei a obținut un permis de la generalul Jovo Divjak, prin care primea mâncare de la popota Armatei Bosniei-Herțegovina, pentru fratele ei grav bolnav. Dar acolo îi umpleau cu mâncare o găleată întregă, încât a susținut cu hrană cinci oameni, timp de un an și jumătate, alergând zilnic 16 km. Era profesoară și îi cunoștea pe toți oamenii din oraș. Bătrânii erau, în genere, părăsiți și au supraviețuit grație vecinilor, care le dădeau apă și mâncare. Un frizer bosniac, Safet, dădea apă familiei ei, deși erau sârbi. În pofida faptului că jumătate din familia lui fusese ucisă de sârbi, le dădea apă sârbilor. Pe un frig sub 0°, familia Anetei și-a vândut la piață antichitățile, candelabrele, argintăria, obiectele de artă, oglinzile. Nu și-au imaginat că au să-și pună pe foc mobila, parchetul, tapetele de pe pereți, ca să se încălzească. Dormeau în paltoane, cu căciuli și cizme. Se încălzeau la soba unui bosniac cu spirit comunitar, Mustafa Stukan, care le dădea și cafea, spunând că vor plăti mai târziu (când n-au mai avut bani de cafea). „Îi mai suntem încă datori și astăzi” (p. 223).

– *străzile, devenite piețe și locuri de schimb* (unde, adesea, pe lângă produsele vândute, se transmiteau bunătate, înțelegere, solidaritate), dar și locuri ale comunicării, ale împărtășirii sentimentelor obștești, *bucătăriile improvizate* la parterul unor blocuri-turn, veritabile ateliere ale spiritului comunitar (precum în relatarea *Orașul Sarajevo strâns la un loc*).

– *mănăstirile* unde cei amenințați au găsit adăpost:

În relatarea *Momiți să ne predăm*, Rajko Bagdanović, sârb din Modrica, relatează cum croații îi evacuează pe sârbi și le promet să-i lase să plece. Dar îi mint, căci, ulterior, i-au furat, bătut, maltratată, până au distrus întreg satul. Sunt ajutați de preoți croați, de doctor, de călugărițe catolice. Au ajuns, după un lung periplu, în diverse lagăre de detenție, într-o mănăstire catolică din Tolisa, unde au fost tratați de un medic și 5 călugărițe de o rară bunătate, care „se comportau ca și când în jur nu ar fi existat război” și le aduceau răniților, zilnic, prăjituri și fructe, adevărate delicatose în acele vremuri (p. 192).

De regulă, exemplele culese de Svetlana Broz reliefează bunătatea manifestată din partea *celuilalt*, a *alterității*, adică a oamenilor de altă confesiune și etnie decât cea a victimelor, scopul cărții fiind tocmai acela de a dovedi prezența *solidarității umane* și a *spiritului comunitar*. Într-adevăr, acesta din urmă s-a născut în plin război, în Bosnia-Herțegovina, începând cu *înrolarea benevolă în armată*, ce nu ținea strict de naționalitate. Sunt prezentați *eroi necunoscuți*, ce mor apărându-și ținutul, Bosnia-Herțegovina, chiar dacă sunt de altă etnie (sârbi sau croați).

În *Moarte în mormântul altui bărbat*, p. 43–44, Faik Kulović, bosniac din Sarajevo, povestește despre prietenia sa cu Zoran, încă din copilărie. Acum nu știa unde este, de partea cui luptă. O clipă bănuie că se alăturase forțelor sârbe, care bombardau orașul de pe colinele din jur. Într-o zi l-a zărit pe Zoran într-un grup de soldați ai Armatei Bosniei-Herțegovina, care duceau un sicriu cu trupul unui camarad sârb. Îl invită la o cafea, dar, înlăcrimat, Zoran se scuză că n-are timp, trebuia să-l înmormânteze pe un coleg, mort vitejește în lupta împotriva forțelor croate. Promise, oricum, să revină mai apoi, ca să stea de vorbă la o cafea. În așteptarea lui, Faik se învinuie că l-a putut bănuie, fie și o clipă, pe Zoran, de înrolare în cadrul forțelor din Republika Srpska, doar pentru că era sârb. Pe când îl aștepta, o bombă căzu asupra cimitirului spre care se îndreptase Zoran. Trimise un soldat să vadă ce s-a întâmplat. Acesta se întoarse spunând că bomba a făcut ravagii, că sunt acolo morți și răniți. Se repezi într-acolo după Zoran, îl găsi mort, ucis tocmai în mormântul unde abia își depusese camaradul, chiar peste acesta, exact acolo unde îl nimerise un obuz lansat de pe pozițiile sârbești aflate pe coline. Nobilul Zoran, atașat de orașul său natal, nu se înrolase în armata Republicii Srpska, ci luptase de partea concetățenilor săi, în cadrul Armatei Bosniei-Herțegovina.

„Existau sârbi și croați în Armata Bosniei-Herțegovina, după cum erau bosniaci și croați în Armata R. Srpska, bosniaci și sârbi în Armata Croată, după cum i se părea convenabil fiecăruia. Toți erau orbiți de politicieni și le era greu să se decidă de partea cui să lupte, încât fiecare a ales ceea ce i se părea mai sigur (*Vă puteți bizui pe vecinii voștri?* , p. 15–16).

Bunătatea umană este manifestată de:

– *oameni necunoscuți, care acționează spontan* (precum în relatarea *Prieteni și străini*, deja prezentată);

– subiecți cu *o educație religioasă profundă*:

Așa-i în Balcani, relatare de Ilija Čović, croat din Konjic. Foarte credincios, acesta rezistă prin bunătate, prin transpunerea în viață a credinței. „Nu știu ce-i ura, nu pot urî”, spune el. Nașul copilului său este Fratele Ivo Mladina, „cel mai cumsecade călugăr din lume, iubit de croați, sârbi și bosniaci, fără deosebire, în Konjic” (p. 89). Vecini de-ai săi și

colegi bosniaci l-au chemat ca pentru o discuție, dar de fapt spre a-l preda la o închisoare, pentru simplul fapt că era croat. Acolo oamenii erau torturați, dar existau și din aceia, care, precum Dragutin Perić, aveau curajul să comunice Crucii Roșii numele celor ascunși, încă vii. Dacă nu ar fi fost înregistrați pe niște liste, semn că existau, probabil că ar fi fost uciși. Șeful său, bosniac, fu stupefiat să afle, într-un târziu, că e în detenție și reuși, prin intervenții, să-l elibereze. Ajuns acasă, află că un alt bosniac îi ajutase mereu familia cu alimente. Ulterior a fost iarăși întemnițat, de data aceasta de bosniaci, pentru că era croat. L-a durut faptul că oameni pe care îi cunoștea bine își întorceau capul să nu-l salute sau îi strigau că este *ustaș*. Când îi năvăliră în casă, în căutarea unor arme pe care nu le deținea, furioși că n-au găsit nimic, i-au dat jos crucea de pe perete și i-au călcat-o în picioare. I s-a întâmplat asta de 7 ori.

– medici și asistente *cu vocație medicală* dusă până la sublim:

În *Unchiul Marko*, Nura Mehmedbegović din Sarajevo, relatează că, locuind în partea Grbavica a orașului Sarajevo, înainte de izbucnirea războiului, a fost operată pe creier, încât era dependentă de injecții zilnice. Se afla complet singură în acel moment, soțul îi lucra în străinătate, iar fiica și ginerele la Travnik. „Unchiul Marko” îi spunea ea medicului croat Ciglar. Zilnic leșina pe scări. Mergând să-l caute, își pierdu cunoștința pe stradă, în fața casei lui. Medicul s-a dus să pledeze pentru ea la oficialități, să nu fie evacuată, din motive de sănătate. A reținut-o la el acasă, în final, după ce primarul, fost student al lui, i-a dat permisiunea, cu condiția să nu se lase văzută. Nura se afla pe o listă specială de persoane ce trebuiau omorâte. Au căutat-o vreme de două luni. Deși a fost acolo tot timpul, n-au găsit-o, pentru că primarul n-a trădat-o. Chiar și vecini de-ai ei se străduiau să afle unde este. Urmăritorii o urau pentru că provenea din familia Mehmedbegović, o venerabilă familie bosniacă, întemeietoare, cu secole în urmă, a orașului Bijeljina. Au întrebat-o și pe vecina Biljana, o sârboaică, unde este, pentru că trebuie ucisă imediat. Biljana știa, dar nu le-a spus, ci a coborât la ei și i-a povestit întâmplarea. În aceste condiții, doctorul Marko, „îngerul păzitor”, căruia îi spunea „japek” (tată), nu s-a clintit o clipă de lângă ea. La orice oră din zi și din noapte venea la patul ei, o veghea și făcea cafea la flacăra lumânării. De trei ori a scos-o din moarte clinică, a resuscitat-o cu propria răsuflare și a scos-o din starea de inconștiență de 80 de ori – medicul era un croat din regiunea Zgorje, care ajută o femeie bosniacă. Atunci când Nura a intrat pentru prima oară în moarte clinică, s-a văzut pe ea însăși întinsă pe pat, în timp ce unchiului Marko, aflat lângă ea, îi curgeau lacrimi mari din ochi, pe fața ridată. I-a făcut respirație artificială și i-a masat inima. I-a strigat de sus că este bine. După trezire l-a întrebat de ce i-a făcut cu atâta dârzenie masaj cardiac. El s-a mirat: „De unde știi?” La un moment dat, un obuz explodă lângă ea și arse piciorul. Marko o duse la un spital, căci avea un flegmon care îi punea viața în pericol. A stat șase luni într-un fotoliu cu rotile, iar Marko îi schimba zilnic așternutul. Ani de zile a dormit în aceeași cameră cu ea, ca să-i supravegheze respirația deficitară. Dormea așezat, de teamă că altminteri n-o s-o audă când se sufocă. De multe ori, trezindu-se, îl vedea aplecat deasupra ei, privind-o atent. Unchiul Marko i-a ajutat, de fapt, pe toți cei aflați în nevoie. „Să fii croat în Grbavica, partea sârbă a orașului Sarajevo, și să faci ceea ce a făcut el, însemna mai mult decât să fii pur și simplu curajos”. La un moment dat, a fost nevoie să fie supusă unei investigații cu computerul tomograf, pentru a se vedea dacă tumoarea s-a refăcut sau nu. Analiza putea fi efectuată numai în partea centrală a orașului Sarajevo, traversând râul Miljacka. Desigur, unchiul Marko a obținut, cu mare greutate,

permisul de trecere. A fost întrebat dacă Nura se va întoarce. El a garantat pentru întoarcerea ei cu propria viață: dacă ea nu se întorcea, avea să fie ucis. Nura a făcut investigația și a simțit, pentru prima oară după mult timp, gustul libertății. A vorbit la telefon cu fiica ei, prima oară după doi ani. Nimeni din familia ei nu mai credea că se va înapoia în Grbavica. Au insistat să rămână cu ei. Nu a șovăit nicio clipă. Le-a spus că, în perfectă cunoștință de cauză, se va întoarce acolo: „Poate nu știți, dar eu știu. Nu vă puteți nici măcar imagina în ce loc mă duc. E Infernul lui Dante”. Dar se bucura: „Mă înapoiez ca să fiu cu unchiul Marko. Și-a pus capul pe butuc pentru mine, o s-o fac la fel pentru el. Viață pentru viață, bunătațe în schimbul bunătații. Nu se poate trăi altfel”. Trebuia să revină la o anumită oră. La capătul podului, leșină. Nu o aștepta niciun cărucior cu roțile dincolo. Țipă așa de tare, încât soldații IFOR au trecut-o peste pod, să nu întârzie. Unchiul Marko o aștepta. Îi cunoștea viața, una exemplară: avea un fiu, Marko, apoi adoptase un copil sârb dintr-un orfelinat, pe care nimeni nu-l voia, fiindcă era bolnav, încât acum, conchise Nura, „unchiul” avea trei copii: unul croat (copilul său bun), altul sârb (cel adoptat) și o femeie bosniacă (ea însăși).

Cel mai loial tovarăș de arme – relatare de Zdenka Krunic, din cartierul Grbavica, Sarajevo. O asistentă medicală sârboaică, Dana, are grijă, în casa ei, de un musulman cu scleroză în plăci, din respect pentru inteligența și gentilețea lui. „Nu-l pot lăsa singur, ar fi un păcat”. I-l încredințase însăși soția acestuia, nevoită să plece din oraș, după teribile maltratări. 28 de luni l-a găzduit în propriul apartament din Sarajevo. Concitadinii Danei își băteau joc de ea: „Uită-te la ea, e îngrijitoare de musulmani!” (p. 311)

– specialiști cu influență în comunitate: directori de obiective industriale, economiști, scriitori, artiști, plastici, medici, judecători etc., cu un rol de liant în societate (precum în numeroase din relatările prezentate).

– clerici de toate trei confesiunile: precum în relatările *Momiți să ne predăm* – v. *supra*, *Fratele nr. 9 etc.*).

Au acționat pozitiv și:

– reprezentanții unor *instituții de pază și ordine, polițiști, pompieri*, precum și unii *soldați și comandanți militari* (mulți dintre aceștia au plătit cu viața pentru că nu au îndeplinit ordinele naționaliștilor):

În *Nu-mi voi părăsi orașul*, Ratko Pejanović din Mostar, pompier sârb cu soție croată, a activat ca șef al brigăzii de pompieri, fără să țină cont că era război. Rănit la serviciu, după ce făcuse față la un număr mare de incendii zilnic, și ajutat de soție să revină acasă, a avut de contracarat ideea unui vecin bosniac, pe care-l știa din copilărie, care voia să-i trimită soția la închisoare doar pentru că era croată. Narratorul arată că în oraș lipsea orice autoritate oficială, instituțională, iar războiul scotea la iveală latura patologică a oamenilor, lipsa lor de caracter. A reușit să se apere pe sine și s-o protejeze pe Jela, apelând la un vecin musulman, Iusuf, care le puse și o patrule în fața casei, fiind șef al forțelor de securitate locale. Nici Ratko, nici Jela nu au dorit să-și părăsească orașul, de care erau extrem de atașați (Ratko spunea că, de 200 de ani, toți strămoșii i se născuseră aici). În 1992 sârbii îl considerau *ustaș*, pentru că ajutase oameni să treacă în cealaltă parte a orașului, apoi forțele croate îl considerară *cetnic*.

În *Un cămin ospitalier*, Stana Umićević, sârboaică din satul Čadavica, de lângă Bosanski Novi, povestește că, în timpul războiului, copiii și nepoții ei au plecat, dar ea n-a

vrut să se ducă, deși știa că avea să fie singură în tot satul. După două ore, în casă au năvălit ostași înarmați, care se convinseseră că e singură și băură o cafea împreună cu ea. Apoi se cazară în număr mare în casa ei, purtându-se extrem de frumos. Plecară îndată după revenirea sârbilor. I-au lăsat bătrânei o foaie de hârtie cu numele detașamentului lor – erau bosniaci din Armata Bosniei-Herțegovina.

Coniac pentru nunta unui nepot – relatare de Mara Jović, refugiată din Glamoč. Naratoarea, o bătrână sârboaică, refuză să plece și, în consecință, rămâne în satul unde se născuse acum 82 de ani. Trupele îi intră în casă, nimeni nu-i fură nimeni nimic (e vorba de armata croato-bosniacă). Și-a dat seama ulterior că nu face față treburilor gospodărești și a hotărât să plece în teritoriile sârbești, dar avea nevoie de un permis. S-a dus în grădină și s-a apucat de săpat (acolo avea ascunse bunurile de valoare). Un tânăr soldat croat o ajută, scoțând din pământ 700 mărci germane. Înfricoșată, ea i le-a oferit, el a refuzat, după care i-a oferit apoi o sticlă de coniac vechi de 12 ani, îngropată tot acolo, ca o comoară. Nu a luat-o nici pe aceea, spunând: „Ați păstrat-o pesemne pentru nunta nepotului dumneavoastră. Să-i dea Dumnezeu o viață lungă” (p. 164).

În *Mamă, te rog...*, sunt amintiți 4 frați sârbi din familia Pecikoza, înstărită și binecunoscută, posesoare a unei fabrici de cherestea. Soldați în forțele R. Srpska, ei au protejat numeroși bosniaci, salvându-i de la moarte, dar au plătit cu viața pentru asta.

Este menționat, în mai multe relatări, ofițerul Jovan Divjak, ajuns la rangul de general, care a acționat omenos și imparțial.

În *Tuzla, mai presus de ură*, este numit un gardian sârb, iubit de prizonierii bosniaci pentru bunătatea sa.

– Exemplar s-au comportat și unii *șoferi*, militari și civili, prinși în miezul evenimentelor. O figură emblematică și pitorească, între aceștia, este *taximetrul Mile Plakalović*, din care „războiul scosese tot ce avea acesta mai bun”, după cum îl caracterizează un protagonist, el sfidând războiul și ploile continue de gloanțe din Sarajevo-ul asediat, pentru a ajuta pe oricine se afla în nevoie (cu transporturi gratuite, dar și cu alimente și bani):

În *Mozaicul orașului Sarajevo*: în bătaia focului lunetiștilor, alergând prin oraș cu gloanțele șuierându-i pe lângă urechi, când îi ducea de mâncare fratelui ei, infirm, care locuia în cartierul Marijin Dvor al orașului Sarajevo, croata Serafina Lukić, profesoară, fu oprită de un taximetrist, care o somă să urce alături de el; era celebrul Mile Plakalović, care îi transporta gratuit pe toți cei aflați în nevoie în Sarajevo-ul asediat. Îi culegea pe cei răniți și, deopotrivă, pe cei uciși de obuze sau de gloanțele lunetiștilor, apoi îi ducea la spital. „Nici el nu m-a întrebat niciodată ce nume port” (*subl. ns.*, S.-G. D.). Îi dădea de fiecare dată Serafinei și pâine proaspătă. „N-am să uit niciodată mireasma pâinii fierbinți, care-mi încălzea obraji, în timp ce goneam să le-o duc alor mei, care mă așteptau cu toții mereu flămânzi” (p. 82).

Primele pachete (p. 93) de Hašim Bajić din Sarajevo. Naratorul se îmbolnăvește, e salvat, împreună cu familia lui, de Mile Plakalović. Asociația catolică îi dă lapte pentru copiii lui, îi vreme ce, la moschee, *mullah*-ul a refuzat să-i dea, fiindcă nu frecventau moscheea! Într-o zi de ianuarie cu ger crunt, Mile Plakalović apăru iar în ușa lor, cu brațele pline de bucate. „Bună ziua, oameni buni, spuse cu simplitate și puse mâncarea pe masă. Soția mea izbucni în lacrimi” (p. 94). Le-a adus și lemne de foc, și daruri pentru copii (dulciuri, hâinute). „Și astăzi, la trei ani după război, fotografia lui Mile stă pe masă, la loc de cinste, iar vizitele lui sunt o sărbătoare pentru noi toți (*ibid.*)”.

Mile Plakalović apare, la loc de cinste, și în alte relatări, precum *Orașul Sarajevo strâns la un loc*.

Dacă ajutau oameni de altă etnie sau conviețuiau armonios cu aceștia, nevrând să-și părăsească localitatea de baștină, subiecții erau *bănuți de spionaj* în favoarea conaționalilor lor (aici intervenea dezinformarea – zvonurile, pâra) sau considerați *trădători*, de ambele etnii implicate:

Cele o sută de mărci germane ale hogii, relatare de Slavica Ristić, sârboaică refugiată din Gradačac, casieră. Este suspectată, împreună cu familia ei, că are un radio transmițător, prin care ține legătura cu forțele armate sârbești, să le spună unde să bombardeze. De frică, au început să se mute în fiecare noapte în alt adăpost. Viața este o luptă pentru supraviețuire, apar supraprețurile la alimente. Sunt anchetați, apoi despărțiți de copiii lor. Au plecat în altă localitate, unde ea a născut un copil, asistată de un medic bosniac, foarte amabil. Toți vecinii bosniaci au venit să vadă copilașul sârb și s-o felicite. Un *hoge* le face urări pentru copil și le dă bani, o sută de DM. Apoi au așteptat să plece, printr-un schimb de prizoneri. Dar acesta li s-a refuzat, așa că au plecat prin ploaie, ilegal, în teritoriul sârbesc, cu tot cu bebelușul, peste un câmp minat, duși de un croat, plătit conform unei înțelegeri, ca să se reunească, eroinic și sfidând moartea, cu copiii lor!

În *Un spion balcanic*, sârboaică Borka Maksimović din Sarajevo, zona Vogošća, relatează că Vogošća a intrat sub control sârbesc în mai 1992. Asumându-și, practic, identitatea bosniacă, ea a ajutat mereu, imparțial, oamenii aflați în nevoie și a fost pârâtă la autorități de un vecin bosniac, sub acuzația că e *pro-cetnici* și dă semnale luminoase trupelor de pe deal, să bombardeze orașul. În consecință, a fost interogată, percheziționată, arestată. La Închisoarea Centrală a petrecut 17 zile, văzând cum erau bătuți, în fiecare noapte, deținuții sârbi, de gardienii bosniaci. Mulți au murit în bătaie. Pentru că a ajutat bosniaci, a fost interogată de autoritățile din Republika Srpska și acuzată de spionaj și trădare în beneficiul oponentilor bosniaci. S-a dus să raporteze liderilor sârbi despre omorurile ce aveau loc în Vogošća. Unii ofițeri nu erau la curent cu aceste abuzuri. Din experiența sa, naratoarea afirmă: „Toate cele trei grupuri etnice făceau cam aceleași lucruri (...). Mulți sârbi erau omorâți în Sarajevo și aruncați într-un puț, fără ca nimeni să știe. Se mușamalizau lucrurile, fiindcă informațiile seseau prin televiziune și radio, iar acestea erau controlate de stat. (...) Au existat bosniaci curajoși care au scris despre acestea. Unul dintre aceștia a trebuit să fugă din țară. Nici autorităților sârbești nu le păsa, de parcă nu era vorba de mii de concetățeni uciși. Logica lor părea să fie următoarea: <De ce au stat sârbii aștia în Sarajevo, împreună cu bosniacii? Așa le-a trebuit>. Pe de altă parte, <sârbii care au părăsit orașul au luat cu ei poliția, armata, armele și apoi au bombardat Sarajevo-ul, de pe dealuri, vreme de 4 ani, fără să le pese de conaționalii lor, în număr de mii și mii, care plăteau în oraș prețul acestei politici atroce>. Naratoarea demască, astfel, falsul patriotism al celor ce au fondat Republika Srpska, patriotism ce ascundea o lipsă de solidaritate structurală, un cinism și o nepăsare totale, chiar și față de cei de aceeași etnie. Naratoarea mai observă și că autoritățile erau neputincioase, fiindcă acționau conform principiului: „Nu te atinge de el, că e unul de-ai noștri”, iar nu conform legii. „Putem doar spera că regula nebuniei etnice va fi înlocuită de regula rațiunii și a legii, astfel încât oamenii onorabili, de orice etnie, să poată trăi în demnitate, așa cum merită” (p. 111).

În *Culegi ceea ce ai semănat*, P. F., musulmană din Sarajevo, cartierul Grbavica, o bătrână fiică de bei (nobil musulman), este protejată de un soldat sârb, Rade, căruia i se

repartizase apartamentul de deasupra. El o apără de vecinii sârbi care o hărțuiesc. Fire diplomată, având o educație aleasă și bune maniere, nu se teme să bea cafea cu trei soldați din armata lui Arkan, care o tratează respectuos. Când s-au întors bosniacii, au acuzat-o că e trădătoare, de vreme ce, musulmană fiind, a stat cu sârbii în oraș, de-a lungul războiului. Rade trăiește pe teritoriul sârbesc și o ajută mereu prin interpuși. Le-a fost greu și să comunice prin telefon: se pare că liniile de comunicație între „entități (cele trei confesiuni, *n.ns.* S-G.D.), n-au funcționat niciodată cum trebuie” (p. 183).

Orașul Sarajevo a fost *asediat*, apoi, *divizat în zone etnice*, din care era dificil de ieșit și la fel de greu de pătruns:

Emoționați de bunătatea omenească, relatare de Abida Bjelica, bosniacă măritată cu un sârb, din Sarajevo, cartierul Grbavica. Abida, musulmană, stătea ore întregi la coadă pentru lapte, dar, când să ajungă, i se lua cartea de identitate și, fiindcă avea nume musulman, era alungată înainte de a-l putea cumpăra. Fratele ei, Kema, sosit la ea în vizită chiar înainte de a începe războiul, n-a mai putut pleca și a așteptat patru luni până să iasă din casă, fiindcă era bosniac musulman. Era din Mostar și drumul spre casă ar fi fost foarte complicat. L-a salvat un militar sârb, ajutând-l să treacă în cealaltă parte a orașului Sarajevo (lucru ce-i putea fi fatal, căci lunetiștii trăgeau neconținut) și vorbind pe celular cu ostașii sârbi, cu rugămintea să se oprească din tir, atât cât Kema trece podul. Emoționat, el a trecut cu bine dincolo, înfruntând necunoscutul, dar dincolo a fost molest, ca suspect de spionaj, căci altfel, gândeau cei de aceeași credință cu el (musulmani), cum s-ar fi putut explica faptul că a stat patru luni în partea sârbească, iar apoi sârbii l-au lăsat să treacă? „Tirul lunetiștilor era continuu și trebuia să străbați străzile în fugă. Un an întreg am fugit în zigzag și n-am fost vreodată izbită de vreun glonț”, spune Abida (p. 327) și adaugă: „Nimeni nu mă chema pe *numele* meu adevărat. La o coadă de lapte mi s-a spus din întâmplare Dușanka, un nume cu sonoritate sârbească, și așa am rămas”. Soțul Abidei, Ljuba, sârb, mergea mereu în partea cealaltă a orașului, să-și vadă fiica. Era ironizat de *cețnici*, care nu puteau să-l sufere, considerându-l un trădător (pentru că trecea din partea sârbească în cea musulmană). Ljuba nu se certa cu ei, dar îi spunea soției: „Nimeni dintre noi nu poate trăi în izolare. Când se va încheia războiul ăsta, mă voi muta în partea cealaltă a orașului, fiindcă sunt revoltat de ce fac sârbii. Mi-este rușine să spun că sunt sârb” (p. 329). O dată, ca să iasă din oraș cu soția lui, spre a fi văzut de un medic, în altă localitate, i s-a spus că ea trebuie să-și schimbe numele, dintr-unul musulman într-altul sârbesc. Dar preotul ortodox n-a vrut să o boteze, ci i-a sfătuit cu cinism și viclenie: „Să se ducă la Mostar, acolo unde s-a născut, să treacă acolo la credința ortodoxă” (p. 329). Ar fi fost imposibil, drept care, la sfatul unui polițist, au pornit la drum cu mașina, patru persoane în total, având doar certificatul de căsătorie, ca document pentru Abida. Când li se cereau actele, pe al ei îl lăsau ultimul, până când, de obicei, controlorii renunțau să-l mai solicite, din cauza grabei (la punctele de control era o mare înghesuială, operațiunile trebuiau să se desfășoare cât mai repede). Dar, fiindcă la fiecare din cele 19 puncte de control scena s-a repetat, emoțiile au fost foarte mari.

Orașul Mostar a fost, și el, *divizat în zone etnice* și s-au creat instituții separate pe cele două maluri ale râului Neretva, devenit loc de demarcație. Nu sunt însă rare cazurile când cei cu adevărat atașați de comunitate au rămas pe loc și au supraviețuit, având o conduită și un spirit comunitar exemplare:

Încredere câștigată (de M.P., judecătorească croată, Mostar). Naratoarea a trăit dramatic împărțirea Mostarului – cel de vest – croat, cel de est – bosniac. S-au creat instituții separate pentru cele două părți. A câștigat încrederea tuturor și a rămas să muncească și să trăiască în comunitatea bosniacă (p. 207).

La Colonelul Risojević de Mile Josipovici, croat, ofițer pensionar. Acesta povestește cum au fost evacuați croații din satul Žabari, cu autobuzele, inclusiv cei bolnavi, cu mamele lor pe moarte. Naratorul a sărit în ajutorul vecinului, prea bolnav ca să plece, dar în zadar. A rămas în sat doar Zora, bolnavă psihic. Lui i s-a ordonat să aibă grijă de ea. Naratorul a avut sprijin în sârbii din satul vecin. De n-ar fi fost ei, ar fi fost expulzați și el și Zora. „Refugiații sârbi din Bosnia de vest erau nemiloși” – aceștia au intrat grabnic în locuințele părăsite de cei evacuați cu forța. Sârbii i-au ajutat pe băștinașii rămași, *pentru că s-au convins că vor să rămână* (subl. ns., S.-G.D.). Mile îi aducea hrană și unei bătrâne sârboaică care trăia singură pe un deal, într-o casă părăsită. Un croat din vecini avea grijă de ea. Refugiații sârbi l-au bătut crunt și l-au furat. Mile a găsit-o aproape înghețată pe bătrână, căci croatul, rănit, nu mai putuse fi la datorie. Bătrâna a murit, practic, de frig, neavând cine-i face focul. Mile i-a acuzat pe doi ciobani, refugiați sârbi, că moartea femeii e o rușine pentru ei: „vă pașteți oile și vitele pe pământul ei, dar nu-i dați o bucată de pâine ori un pahar cu apă. Niciunul dintre voi, sârbilor, n-a urcat până la ea”, la care ei au plecat, fără să spună o vorbă. El a stat cu ea până a murit, aprinzându-i o lumânare. Au așezat-o pe o ușă pusă pe patru buturugi și au privegheat-o, apoi naratorul a înhumat-o, împreună cu doi ofițeri sârbi (din armata R. Srpska) și o vecină, oficiind singuri rugăciunile de înmormântare. Colonelul Risojević, deși sârb și făcând parte din forțele R. Srpska, i-a pus pază zi și noapte, pentru că un refugiat sârb se înființa mereu să-l omoare cu toporul.

Așa cum comentează naratorii înșiși, atunci când afirmă că nimic nu a putut stopa comunicarea dintre oameni, de orice etnie vor fi fost aceștia, dacă împrejurările o cereau, cei siliți să plece din localitățile lor de rezidență sau chiar din locurile de baștină au găsit metode pentru a trece la familiile ori la prietenii lor aflați în zonele periculoase (prin pașapoarte false, prin bunele relații cu soldații de la posturile de control etc.):

Călătorie plăcută, doamnă!, o impresionantă relatare de Zora Savić, sârboaică refugiată din Zenica. Un bosniac a ajutat-o să-și facă noi cărți de identitate, cu nume bosniace, ca să se poată refugia cu toții în teritoriul sârbesc. Memorarea datelor de pe aceste documente reprezenta o problemă de viață și de moarte. Au repetat o lună întregă. Zora îi trecea noaptea și-i întreba: „Care ți-e numele și de unde ești?”. Erau șapte, au plecat la Vareš numai atunci când au fost capabili să recite totul ca pe apă. La punctul de control a sosit poliția croată, toți din familie ședeau izolați unii de alții, părând a nu se cunoaște, conform înțelegerii. De emoție, bunica a dat cartea de identitate adevărată. Zora a înlemnit: n-ar fi putut face nimic pentru mama ei. Polițistul a studiat îndelung documentul, apoi s-a înclinat și i-a șoptit bătrânei la ureche: „Nu aceasta, ci dă-mi-o pe cealaltă”. Bunica se execută. Zorei nu-i venea să creadă ce vede. Credea că e o provocare, pentru a-i descoperi pe toți. Dar ofițerul, politic, îi înapoie bunicii cartea de identitate, urându-i: „Călătorie plăcută, doamnă!”

În această urgie s-a dovedit *importanța spiritului comunitar deja câștigat prin relațiile de rudenie și prin experiențele comune*, împărtășite: în primul rând,

căsătoriile mixte au jucat, în mod evident, un rol fundamental în coagularea societății, existența lor este reafirmată aproape în fiecare povestire. Apoi, grație copilăriei petrecute împreună, ca vecini, prieteni sau colegi de clasă sau prin bunele relații stabilite între vecini și colegii de serviciu, între profesori și studenți etc.

În *Mica Moscovă*, de pildă, Azra G., musulmană din Mostar, afirmă: „30% dintre căsătoriile contractate în orașul Mostar aveau loc între oameni de etnii diferite, iar acest fapt era privit ca un scut împotriva oricărei «neburnii» naționaliste”.

În *O străfulgerare de lumină ce încă mai dăinuie*, Zlatko Hrvic, un medic bosniac din Mostar, susține că a fost oarecum norocos, pentru că ambele sale nume păreau croate. După retragerea sârbilor din Mostar, continuând să lucreze la spitalul din localitate, a fost expus ororilor războiului și riscurilor zilnice (bombe și lunetiști), ca toată lumea, fără însă a se simți expus ca persoană. A urmat însă războiul dintre croați și bosniaci, din 1993, care l-a oripilat. S-a dus totuși la serviciu, socotindu-se protejat de halatul său alb, simbol al medicului binevenit pretutindeni. Era însă perioada în care bosniacii erau deportați, orașul răsuna de gemete și plânsete. Ieșind din clădire, zări împrejur doar membri înarmați ai forțelor croate, între care numeroși tineri pe care îi vedea zilnic, vecini de-ai săi. Rămase pe loc, așteptând să fie arestat de unul dintre ei. Deodată unul dintre aceștia își deschise portiera mașinii. Medicul rămase mai departe în picioare, mut, privindu-l, fără să ceară ajutor. Dar omul se hotărî și veni la el, rugându-l să intre în mașină, ca să-l ducă la spital. Îi tremura vocea. Medicul îl întrebă dacă își dă seama ce riscă. Omul răspunse că face asta de dragul fetițelor lor, care au crescut împreună: „tot restul vieții mele nu voi mai fi în stare să le privesc în ochi, dacă nu te ajut acum” (p. 132). Medicul se simți transfigurat: „invitația sa a fost pentru mine ca o străfulgerare de lumină, mai puternică decât cea a exploziei unei bombe, o străfulgerare vie încă și astăzi. Cred că am fost unul dintre puștii care au avut o astfel de experiență în timpul războiului” (*ibidem*). Au ajuns cu bine la spital. Medicul și-a privit, de la geam, salvatorul. Acesta rămase 15 minute în mașină, incapabil să se miște ori să conducă, de emoție. Medicul n-a mai ieșit din spital vreme de o săptămână, grație colegilor săi, după care a plecat la Zagreb și la Split, cu ocazia unei conferințe. În prezent lucrează în partea de est a Mostarului, „pentru că nu am altă alegere. Personal nu accept această împărțire. Există un singur Mostar”.

Omul și inscripția de pe zid, relatare de S. M., musulman din Mostar, care descrie ducerea forțată a musulmanilor pe Heliodrom, un stadion din incinta Academiei Militare, apoi mutarea lor, câte 150, în săli de clasă cu capacitatea de 30 de locuri. Un vecin, Mika, croat, își repara tot timpul bicicleta în fața blocului – un subterfugiu, spre a-și putea apăra vecinii musulmani de trupele croate care-i căutau ca să-i omoare. Îi inducea în eroare pe soldați, spunând că nu a mai rămas niciun musulman înăuntru. De asemenea, pe narator l-a ajutat cu bani și mâncare numeroși croați.

Un soldat plângea (de Braco Stupar, sârb din Sarajevo). Pentru că mergea zilnic la serviciu, era insultat de vecinii bosniaci. A fost însă susținut, în acele vremuri de anomie, de mersul regulat la slujbă, iar șeful său bosniac, Asaf, l-a stimulat să se perfecționeze – să învețe și să dea examene, apoi l-a promovat într-un post mai înalt. Sunt și azi inseparabili. La depresia lui contribuise, în mod esențial, și faptul că fusese despărțit cu forța de soție și de fiică: abia după trei ani și jumătate, acestea au putut reveni în Sarajevo.

Dar de la oameni buni de Ljubica Vujić, refugiată din Zagreb – p. 156. Croată căsătorită cu un sârb, soțul îi este ucis în război. Rămâne văduvă, neajutorată, în plin război, cu copiii mici. Este ajutată de foștii camarazi de arme ai soțului: i-au făcut rost de un

apartament unde locuiește și azi, i l-au zugerăvit, au efectuat reparații. Ajutorul a continuat, grație bunătații vecinilor: „Vreme de un an mi-am spălat rufele în găleata cuiva, am gătit în oalele altcuiva, am șezut și am dormit, împreună cu copiii, pe mobila unor străini generoși. Totul mi-a fost dăruit în chip dezinteresat de vecini. La un an de la moartea soțului, aceiași oameni buni mi-au plătit construirea mormântului” (p. 166).

Fadil de Jovanka Šobić, sârboaică refugiată din Sarajevo. Naratoarea află de la o vecină că ea și soțul său, singurii sârbi rămași în clădire, nu mai erau doriți acolo. Dar vecinul lor Fadil, musulman, i-a protejat de croații și bosniacii agresivi. Când a fost rănită grav, a acoperit-o cu păturile lui și a venit zilnic la spital s-o vadă, străbătând câte opt kilometri. A fost rănită de un obuz sârbesc, deși era sârboaică. Soțul, tot sârb, i-a fost împușcat pe stradă de un lunetist. Fadil s-a ocupat de înmormântare. Naratoarea, Fadil și doi vecini au fost singurii prezenți la funeralii. În timpul bombardamentelor, a trebuit să coboare la subsol, unde a fost insultată și respinsă de bosniacii majoritari. Fadil a ținut piept agresorilor. Tot el a ajutat-o să treacă podul, în vreme ce lunetiștii trăgeau (bosniacii omorau sârbi pe străzi).

Liniștiți-vă! (relatare de Ahmet Gobeljić, musulman din Sarajevo, zona Grbavica). În casă i-au năvălit patru *cetnici*, cu înfățișarea lor tipică: insigne, căciuli de blană, bărbi lungi. Negăsind bani, bijuterii sau arme, s-au consultat dacă să le taie gâtul cu un cuțit lung sau să-i arunce de pe acoperiș. Au fost salvați de un vecin sârb, care i-a dezarmat pe *cetnici* și i-a luat cu el. Naratorul a plecat în cealaltă parte a orașului Sarajevo, aflată sub controlul Armatei Bosniei-Herțegovina, și s-a înrolat în aceasta din urmă.

Iartă-i pe ai mei pentru ceea ce fac (relatare de Jusuf Halilović, Sarajevo, zona Vogošća). Naratorul, bosniac, era proprietarul unei brutării. Avea prieteni sârbi și-l ajutau cu toții pe un prieten comun, Meša, bosniac, bolnav de cancer. La izbucnirea războiului, au făcut un pact să nu lupte de nicio parte, ci, dacă vor fi siliți s-o facă, mai degrabă să părăsească țara. Lui însă nu i s-a permis să plece, fiindcă, i s-a spus, brutăria lui era o unitate de importanță strategică pentru armată. Își amintește cum, în plin măcel al bosniacilor, un sârb s-a oprit în mijlocul străzii și i-a strigat: „Juso, te rog să-i ierți pe ai mei pentru ceea ce fac!” (p. 167). La moartea lui Meša, l-a înmormântat, ajutat de prietenii sârbi, fiecare rugându-se, simultan, conform religiei sale. Pe un angajat al său, sârb din forțele R. Srpska, l-au ucis. Pe soția acestuia, muntegreancă, au dus-o la pod, i-au spintecat gâtul și au aruncat-o în apă. Femeia a reapărut după o lună cu o cicatrice mare la gât. Știa exact cine a tăiat-o, dar nu a avut curajul să spună. La înmormântarea unui prieten sârb, Đida, s-a dus soția lui Jusuf, Zorica, care era sârboaică, mai protejată la o descindere în teritoriul sârbesc (satul Krivoglavlje). La funeralii, cineva a spus că o să i se răzbune moartea. Tatăl lui Đida a întrerupt acest discurs, spunând că nu și-a crescut fiul pentru Serbia (deci pentru a fi naționalist, *n. ns.*, S-G. D.), ci doar doar ca să fie „un om la locul lui”. Apoi a dat-o ca exemplu pe Zorica, de față: „o sârboaică măritată cu un musulman”.

Ulterior, Jusuf a fost obligat să primească acasă un sârb extremist, care-l ținea, practic, prizonier și care i-a înscenat un incident, special ca să-l omoare cu un cuțit lung. Nu ar fi supraviețuit, dacă nu ar fi fost vizitat și protejat de prietenii sârbi ai copiilor săi. Văzând ce se întâmpla, Vida, fiica unui vecin și prieten sârb, a chemat ajutoare, anunțând că Jusuf e amenințat de un *cetnic*. Cu ajutor sârbesc a plecat în Europa, spre a se întoarce la Vogošća în 1994.

În „*Spânzurați-mă, iar pe el lăsați-l în pace*”, naratorul (Hamid Dedović, din Sarajevo, cartierul Ilidža) afirmă că reprezentanții tuturor celor trei etnii furau, în egală

măsură. „Războiul nu ne-a adus multă cinste în plus”. A fost salvat, atunci când era ridicat, spre a fi trimis la Kula sau Pale, unde bosniacii erau torturați și omorâți, de un vecin sârb, care le-a spus *cetnicilor* sârbi: „Luați-mă pe mine în locul lui și spânzurați-mă, iar pe el lăsați-l în pace”. Stupefiați de onestitatea evidentă a rugăminții, *cetnicii* l-au lăsat să plece înapoi la el acasă; s-a refugiat, plecând din Sarajevo, la Buća Potok, în apropiere.

Am s-o fac – relatare de Muharem Begović, musulman din Ilidža, unde trăia și avea o mulțime de prieteni sârbi. În 10 mai 1992, stând pe o terasă cu doi dintre aceștia, la o bere, a fost nevoit să-și arate cartea de identitate. A fost urcat într-o mașină, numit *balia*, și dus într-un lagăr, unde 40 de oameni înarmați l-au maltratat și umilit, atât fizic, cât și verbal. Deodată apăru un om, spunând să fie lăsat să plece. Doi dintre prietenii lui sârbi interveniseră pentru el, în pofida amenințărilor: „Dacă ajutați bosniaci, o să aveți și voi necazuri”. S-a dus să le mulțumească, iar fiul unuia dintre ei, Darko, îl numea „unchiul Muharem”. Nu a vorbit despre abuzurile suferite, pentru că i se poruncise să nu spună nimic. După un timp, i-au apărut la ușă cinci oameni înarmați și l-au luat cu ei la o grădiniță, în pofida încercărilor vecinilor sârbi din bloc de a-l salva. Acolo a văzut numeroși sârbi pe care-i cunoștea, dar cei tineri îl numeau, și ei, „unchiul Muharem”.

Deși amenințat, a obținut permisiunea să plece din oraș. Darko și tatăl său, care îi erau vecini, au venit la el, Darko hotărând să-l ia cu mașina, în pofida riscurilor uriașe. A avut, într-adevăr, necazuri, la un punct de control, unde membri ai Armatei R. Srpska l-au înjurat, considerându-l un trădător care ajută *balia* pentru bani. Cu demnitate, băiatul sârb a explicat că ajută niște prieteni (Muharem și familia lui, care, speriați, au coborât, luând doar câteva lucruri cu ei). Muharem a îndrăznit să privească înapoi: Darko se sprijinea de mașină, plângând.

Trebuie adăugat că au avut comportări demne, chiar eroice, și cei care au crezut sincer într-un *ideal social*, fără a fi comuniști de fațadă, *cei ce luptaseră în cel de-al Doilea Război Mondial alături de partizani*, precum și *cei atașați de ideea unei federații iugoslave puternice, privită ca o mare forță socială, configurată în mod unitar*, dincolo de etniile componente:

Ajutor de la o veche luptătoare, relatare de croata Anica Zečar din cartierul Grbavica al orașului Sarajevo. Naratoarea umbla mereu curată și îngrijit îmbrăcată, cu gândul ca, în caz de deces, vecinii să nu aibă mult de lucru s-o pregătească! (p. 99). A rămas singură în bloc, sub asediul sârbilor, îmbărbătându-i pe cei ce plecau: „Nu vă faceți griji în legătură cu mine. Nu mi-e frică de nimeni – am luptat cu partizanii”. Ei i-a revenit să conducă tratativele cu soldații Republicii Srpska. Nu și-a dat niciodată numele de familie (căci era unul croat), ci era, pentru ceilalți, Anica (posibil nume sârbesc). I-a ajutat pe cei rămași în bloc, dându-le nume sârbești: Radovan, Ilija etc. I-a salvat astfel pe toți. A protejat cu credință apartamentele și bunurile vecinilor plecați, îndeobște bosniaci, spunându-le ostașilor că proprietarii sunt sârbi. Un vecin bosniac a putut pleca din Grbavica grație altui vecin, care a plătit, sârbilor ce l-au ajutat, în natură: anvelope, chilimuri”. Ea socotea că toată solidaritatea de acum era rolul celei vechi, din timpul celui de-al Doilea Război Mondial, când multă lume luptase alături de partizani: atunci ea însăși lucrase pentru un agent german. În fiecare dimineață, când venea să-i facă ordine în casă, găsea pe masă mâncare, rămășițe de la petrecerile sale nocturne. O lua pe toată și i-o dădea unei femei cu doi copii, ce locuia în bloc. Doar la sfârșitul războiului, aceasta a chemat-o și i-a arătat o gaură în perete, acolo-l adăpostise tot timpul pe un prieten de familie, evreu. După mulți

ani, mergând la bancă, a fost recunoscută de fiica acelei femei, funcționară acolo, care a prezentat-o șefului ei: „Să te prezint. Acesta e omul pe care l-ai hrănit în 1942”. Pe când făcea prezentările, domnul cărunt plângea. Funcționara respectivă, ce se numea Ana Klak, a ajutat-o după reintegrare, să colaboreze cu centrul evreiesc din Sarajevo și să-i poată astfel ajuta pe vârstnici, suferinzi, pe oamenii singuri.

O faptă bună atrage după sine o alta redă încercările prin care a trecut un cuplu de foști membri ai partidului comunist din timpul ființării Federației Iugoslave. Onești, demni, nu vor să tragă niciun profit de la nimeni, îndură greutățile, sunt ajutați până la urmă de un preot catolic, care le dă ajutoare, grație cărora reușesc să rămână în viață.

În *Ești o rușine pentru Sarajevo!*, Šaban Efendić, musulman din Sarajevo, cartierul Grbavica, își amintește că în mai 1992 armata era într-o stare de anarhie, încât indivizii făceau tot ce voiau, iar poliția încerca să păstreze o aparentă ordine. Sârbii încep să țină întâlniri, de la care îi excludeau pe musulmani. Se simți rănit sufletește: „Îmi era greață, m-am simțit lovit și nefericit că trebuie să asist la toate astea. *Eram iugoslav în spirit (subl. ns., S.-G. D.)*. Fusesem crescut astfel vreme de 38 de ani”. Dar îi bănuise pe nedrept: pensionarii din bloc, inclusiv cei sârbi, se adunaseră din generozitate, ca să facă o chetă, încât să-i poată oferi musulmanului, din avutul lor, o pensie, pe care încetase s-o primească de la stat.

A fost silit să intre în detașamentele de muncă, să doboare copaci, deși nu se pricepea. Motivul: pădurea era pe linia de separație dintre teritoriile bosniace și cele sârbești. Li s-a spus că sunt liberi să fugă, dar, în acest caz, familiile lor nu vor supraviețui (p. 313). *Cetnicii* sunt prezentați ca fiind altceva decât sârbii obișnuiți – sârbi ideologizați, naționaliști la extrem. „Atunci când *cetnicii* îi iau omului televizorul din casă, un sârb (adică un cetățean normal, *n. ns., S.-G. D*) vine și restabilește ordinea”. La piață *cetnicii* scot musulmanii de la cozi și-i maltratează. Un *cetnic* îi ia naratorului cartea de identitate și i-o aruncă în noroi. Femeia din fața lui a cules actul, l-a șters cu mâneca și i l-a dat înapoi. „Fiule, vino înapoi, uită de acești nebuni”. În acel moment, toți oamenii care au asistat la scenă au început să strige în urma celor trei *cetnici*, ce se îndepărtau: „Faceți-vă nevăzuți, ticăloșilor! Sunteți o rușine pentru Sarajevo!”

Mama naratorului musulman plângea. Noaptea veniseră la ea trei *cetnici* înarmați, care nu se puteau hotărî dacă să-i rețeze gâtul, ei și celuilalt fiu, sau să-i arunce de la etajul 15. Am fost salvați de poliție, care a sosit, alertată de un vecin sârb” (p. 315–316).

În relatarea *O viață demnă*, naratorul D.V., un sârb refugiat din Sarajevo, apreciază viața de dinaintea războiului, din Iugoslavia: pe atunci domnea un climat bun, cu adevărat comunitar, „etnia fiecăruia era, cel mult, prilej de glume”. Are nostalgia unei vieți normale, dusă într-un „timp al demnității”.

În mod identic, Katica Romić, o femeie simplă, celebră pentru spiritul său comunitar, nu se sfiește să-și declare nostalgia față de fosta Iugoslavie, țărâm al echilibrului general interetnic (*Nu e așa cum cred eu*).

În mod similar, *cei conștienți de identitatea bosniacă*, fideli ținutului lor, privit ca o entitate pluri-etnică a toleranței și culturii, au depășit și ei mărunta și nociva ideologie naționalistă și au făcut dovada unei gândiri cu tentă universală, în înalt grad benefică, prin care multe vieți au fost salvate și s-a creat *un exemplu pozitiv, contagios, un liant pentru întreaga comunitate*:

În *Mireasma crinilor*, Zoran Blagojević, sârb din Tuzla, înrolat în Armata Bosniei-Herțegovina afirmă: „deși proveneam dintr-o familie de sârbi, m-am înrolat de îndată în această armată”, în care, spune tot el, „luptau umăr la umăr bosniaci, croați și sârbi. Bosniacii formau majoritatea; sârbii și croații, împreună, doar o cincime. Noi toți eram animați de aceeași idee, de aceeași motivație, de același țel: să ne apărăm orașul și statul” (p. 115). Este una din cele mai emoționante istorisiri, căci prezintă amintirea nepieritoare a unui erou, Bimo Adžalić (musulman din Tuzla), în timpul luptei cu forțele R. Srpska, dusă peste câmpuri minate. În aceste condiții, mulți combatanți au fost uciși sau mutilați pe viață, inclusiv Bimo, care a avut însă puterea de a-i îmbărbăta neconținut pe tovarășii săi de luptă, cântând cu voce de stentor un faimos cântec compus în timpul războiului, *Mireasma crinilor se răspândește peste câmpuri*, în care imaginea crinilor făcea aluzie la stema bosniacă. Auzindu-l, ai săi și, deopotrivă, oponenții lor tăcură. Se făcu o liniște mormântală până și în rândul inamicilor. Rămas infirm, fără să se plângă, Bimo a murit pe neașteptate, într-un bombardament, chiar la sfârșitul războiului, la doar 30 de ani.

Nu vom lupta fără el (relatare de Slaviša Šučur din Sarajevo, sârb). Narratorul povestește cum a devenit un erou al Armatei Bosniei-Herțegovina, în care s-a înrolat, deși sârb, fiindcă pentru el locul său natal era „un simbol” al unei entități spre care lumea înaintea, pentru a trăi împreună, în toleranță și încredere, un spațiu simțit și asumat ca unul comunitar: Bosnia. (p. 270).

Copii cu bun-simț – relatare de Janja Pantić, croată din Vareš, care vorbește despre masacrul de la Stupni Do. Fiind profesoară, consideră dezastruos modul în care au fost tratați bosniacii, adunați de pe străzi și mânați ca o turmă; și, de asemenea, faptul că școala, un loc al învățării și al socializării, a ajuns o închisoare și un loc de tortură. A văzut apoi alte coloane (de data asta de croați), adunate spre a ieși din oraș. A rămas totuși în Vareš, având norocul de a-și păstra apartamentul, grație unui vecin bosniac, care le-a smuls plăcuța de pe ușă, cu numele lor croat, și a înlocuit-o cu un bilet pe care scrisese: *bosniaci*. La școală și-a continuat munca, deși la început doar ca îngrijitoare. Satisfacția ei era că la muncă erau, din nou, împreună sârbi, croați, bosniaci. Școala s-a reluat mai târziu și li s-a dat un chestionar copiilor, majoritatea bosniaci (doar 5 croați), cu întrebarea: „Care este cel mai realist dintre dascălii voștri?” A avut satisfacția să fie aleasă ea, dovadă că „fiii noștri sunt cu scaun la cap, neatinși de prejudiciile etnice”.

În *Portofelul*, Agan Avdagić din Bosanski Novi, bosniac, spune că a rămas în oraș pentru că ține la el. Sârbii vorbesc cu el în plin război, când le putea fi fatală atitudinea. E mereu întrebat dacă n-are nevoie de ceva. Nu vrea să plece dintr-o asemenea comunitate.

Nu au lipsit, de altfel, și *cazuri de comunități multietnice* care au conviețuit armonios de-a lungul timpului:

În mod simbolic, volumul debutează tocmai printr-o asemenea relatare, a musulmanului Salih Delić (*Vă puteți bizui pe vecinii voștri?* – p. 15), băștinaș din Baljivine. El vorbește despre ancestrala bună-înțelegere a musulmanilor din acest sat cu vecinii lor sârbi, pe care-i considerau membri ai propriei familii, chiar dacă legea nescrisă îi oprea să se căsătorească între ei. Se invitau reciproc la cele mai importante evenimente familiale ori la sărbătorile religioase, la nunți, la *slava* (ziua ce o comemora pe aceea, petrecută în urmă cu câteva secole, când familia se convertise la creștinism), la Crăciun, ori la *bairam*-uri, la înmormântări, sau se vizitau adesea fără motive anume, din pură prietenie. „Moscheea de la noi a fost construită înainte să mă nasc [1934], dar îmi amintesc cum bunicii istoriseau că

sârbii au donat bani și au ajutat prin muncă la înălțarea ei. Astăzi, moscheea noastră e singura nedemolată de pe întreg teritoriul R. Srpska. În schimb, nu exista în sat o biserică ortodoxă, așa încât, în 1990, o delegație bosniacă i-a solicitat primarului din Mrkonjić Grad o aprobare pentru a înălța una. Primarul a fost stupefiat: «De ce mi-ați cere voi, bosniacilor, o autorizație de construcție a unei biserici ortodoxe?» «Pentru că noi avem moschee, pe când sârbii nu au lăcaș de rugăciune. Ni se pare un fapt dezonorant și am venit aici să îndreptăm răul», au răspuns membrii delegației bosniace. Autorizația a fost eliberată imediat, după care a început construcția bisericii. Toți musulmanii au contribuit cu bani și forță de muncă».

În 1992, când generalul Talić din Republica Srpska a venit în sat, a ținut o ședință-fulger, declarând ritos: „Voi, bosniacilor, nu puteți sta aici cu sârbii” și i-a propus președintelui satului, Šaban Habibović, un test: să meargă prin partea sârbească a satului și să se oprească în fața unei case oarecare. Šaban a ascultat, s-a dus, urmat de o escortă a Republicii Srpska, și s-a oprit în fața unei case, strigându-l pe proprietar pe numele mic. Acesta, în pijama, căci erau în toiul nopții, a țâșnit afară într-un suflet, întrebând: „Ce este, Šaban? Ai nevoie de ajutor, și s-a întâmplat ceva rău?” Escorta sârbească se ascunsese în întuneric, încât să poată asculta conversația desfășurată pe viu. Šaban răspunde: „A trebuit să vin la tine. Am nevoie de ajutor”. Musulmanul l-a întrebat pe dată: „Spune-mi exact ce am de făcut, Šaban. Lasă-mă să-mi pun ceva pe mine și vin îndată să te ajut”. La care, Talić a pășit în față, exclamând: „Dumnezeule! Voi, bosniacilor, nu sunteți musulmani, nici voi, sârbilor, nu sunteți sârbi. Cred că sunteți din altă parte. Dacă așa stau lucrurile, trăiți mai departe, așa cum vă convine”. Apoi generalul și oamenii lui au plecat. Odată cu sosirea altei armate, cea croată, atât musulmanii cât și sârbii au fost ulterior evacuați și au plecat, în deplină ordine, în alte localități, unde au fost tratați decent. În 1998, lumea s-a reîntors în Baljivine, să constate că armata croată distrusese totul, nu mai rămăsese nicio clădire întreagă, cu excepția moscheii. Cu ajutorul unor organizații internaționale, s-a finanțat construcția noilor case. Cele ale bosniacilor erau mai ruinate decât ale sârbilor, iar aceștia din urmă i-au ajutat pe vecinii lor să le reconstruiască.

„Azi-dimineață ei [vecinii sârbi] ne-au adus cartofi, brânză, lapte și pâine proaspătă. «Hei, e prea mult, le-am spus. Voi n-o să mai aveți. Orice avem, vom împărți cu voi, ne-au răspuns ei. Ca de obicei» (p. 20)”.

În relatarea *Mica Moscovă*, p. 48, se menționează faptul că, în timpul celui de al Doilea Război Mondial, sârbii din Mostar au fost salvați de musulmani, care i-au ascuns în regiunea orașului numită Domja Mahala, poreclită „Mica Moscovă” – așadar, acolo spiritul comunitar avea deja o istorie.

Spre a preîntâmpina izbucnirea războiului, s-au format uneori *nuclee de societate civilă*, prin care oameni lucizi, influenți social, au organizat *marșuri* și au ținut *discursuri* în spațiul public:

N-ar fi existat război, relatare de Petar Peranović, croat, din cartierul Slavinović din Tuzla. Au sosit trupe ale Armatei Bosniei-Herțegovina, să pună mâna pe casele sârbilor și ale croaților. Naratorul și-a apărât casa. Poliția locală se străduia să apere casele oamenilor, dar era mult mai slabă decât armata. Era plin de refugiați bosniaci din estul Bosniei, disperați să pună mâna pe casele acestor oameni. S-a realizat o comisie locală, de reprezentare a celor trei etnii, pentru apărarea drepturilor lor. Se apără, organizează marșuri, țin discursuri pentru traiul pașnic al celor trei etnii împreună, inițiind un nucleu de societate

civilă. P.P. a fost martorul unei solidarități reale în Slavinović. A reușit să își păstreze casa: „Grație bosniacilor locali, noi, populația ortodoxă și catolică, am fost în stare să ne asigurăm drepturile și să rămânem în propriile locuințe”. Când vecinii sârbi flămânzeau și i-au cerut porumb (Petar era bogat), oferindu-i să-i dea, în schimb, chiar și casele lor, Petar le-a dat tuturor celor în nevoie, sârbi, circa 4 tone de porumb, gratis, fără să le vândă din el vreun kilogram. Când au sosit lângă ei bosniacii expulzați din Bijeljina, a hrănit un băiețel bosniac cu ouă din propria gospodărie, fripte cu slănină de porc, spre îngrijorarea nurorii. Copilul mânca regulat la el în casă. Ulterior, i-a spus tatălui acestuia să-l ierte că i-a hrănit fiul cu slănină de porc pentru că nu avea ulei de gătit. Omul a izbucnit în lacrimi și i-a mulțumit, adăugând că, altminteri, el n-ar fi avut ce să-i dea copilului său să mănânce (p. 237);

Acești oameni cu o viziune realistă asupra evenimentelor și a semnificației lor au luat poziție și în media, pentru a tempera și a anihila tensiunea naționalistă perfid indusă. Forțele pozitive nu au putut însă împiedica evenimentele:

Cine ne urmărește și unde ne duc, una din cele mai judicioase relatări, în acest sens, ca și asupra războiului în ansamblu, îi aparține lui Jole Musa, croat, director general al uzinei de prelucrare a aluminiului, până în 1987. El afirmă că a observat o strădanie deliberată de a diviza Federația Iugoslavă. Cei care ar fi putut protesta erau înlăturați, iar în locul lor erau numiți naționaliști extremiști. El apreciază că în Mostar au fost de fapt două războaie, primul în 1992, când Armata Populară Iugoslavă s-a transformat într-o forță sârbă și a atacat orașul. Acest război cu sârbii nu a durat mult și a constat mai mult în tiruri și bombardamente de pe coline. Războiul veritabil a început odată cu intrarea în luptă a croaților și bosniacilor. Consiliul Croat de Apărare a devenit stat în stat, situație ce persistă, din păcate, până azi, în viziunea sa. Jole Musa apreciază că războiul a fost diferit de la regiune la regiune și e contra aserțiunii răspândite de politicieni, conform căreia fiecare ducea un război de eliberare și apărare, fără să existe vreun agresor. Din experiența sa din Mostar, el spune că primii agresori de aici au fost sârbii din Armata Populară Iugoslavă, urmați de Consiliul Croat de Apărare, care voia să preia întreg orașul, spre a pune în practică niște idei ale lui F. Tuđjman. Consiliul Croat de Apărare a fost o forță agresoare în toată regula, mult mai dură decât sârbii. Bosniacii sunt singurii care au dus aici un război de apărare. Cei alungați din Nevesinje și Gacko, în număr de 50 000, s-au trezit în Mostar fără curent electric, apă, hrană, arme sau orice altceva. Războiul lor a fost unul de apărare, în vederea supraviețuirii. Naratorul, care se bucura de o mare popularitate în oraș și deținea poziții-cheie, și-a dat seama că nu putea opri războiul, pentru că tocmai asta se dorea. Pentru declarațiile sale curajoase din media, a fost ținta unor tentative de asasinat și rănit de un glonte tras cu o armă automată pe fereastra camerei, în timp ce se uita la televizor.

Protejat de o escortă a forțelor SFOR, a fost martorul expulzării din oraș a bosniacilor, zi și noapte, din partea stângă a râului Neretva spre cea dreaptă. Apoi a construit case în Mostarul de Est, pentru croați, și case în Mostarul de Vest, pentru bosniaci și sârbi, o activitate în general dezavuată: celor mai mulți le era frică să se implice, fiindcă era vorba de o îndeletnicire obstrucționată de autoritățile croate. E clar de ce: acestea aveau nevoie de refugiați care să lupte pentru ele (după ce au fost ajutați să intre în apartamentele altora), iar apoi să le voteze la alegeri. Se urmărea deci, cu cruzime, expulzarea croaților de înseși forțele croate!

Jole Musa dovedește un real spirit comunitar: deși croat, el nu ține cu invadatorii croați, ci cu locuitorii Mostarului, în general, fără deosebire de etnie.

Aceiași spirit lucid o însuflețește pe M. P., judecătoare (*Încredere câștigată*, relatare prezentată, v. *supra*), care afirmă că îi era evident faptul că războiul a fost dorit și plănuit din timp. La fel ca Jole Musa, a rămas în orașul său natal, de care era atașată.

Un alt mod de rezistență la isteria naționalistă, nu mai puțin eroic, chiar dacă prea puțin ostentativ, a constituit-o *nesupunerea civică*, manifestată de subiecți care au refuzat înregimentarea în partide, suportând consecințele – munca grea și marginalizarea:

Un inginer croat preferă să facă munci necalificate (la săpat de tranșee și descărcat de saci), decât să sprijine partidele naționaliste (*Îți trebuia curaj să mergi acasă*).

Svetlana Broz a adunat mărturii care vorbesc de umanitatea arătată, echidistant, și prizonierilor, în calitate de mult huliți *cetnici*, *ustași* ori *balia*. Ilustrăm prin două exemple privitoare la *cetnici* din forțele R. Srpska:

Un *cetnic* din Rudice (*Un ospăț picat din cer*), întemnițat, istorisește că mai mulți bosniaci s-au purtat foarte frumos cu el, unul chiar îi dădea ciocolată, carne friptă, prăjituri de la ospețele ofițerilor, îl proteja, pe cât se putea, de bătaii și tortură (p. 279).

Ajutor pentru un cetnic rănit (p. 254 – relatare de Dragan Simić, satul Vranjak, de lângă Modriča). Părăsit de compatrioții săi din Armata R. Srpska, a fost găsit de luptători bosniaci și salvat de ei. Deși avea la el grenade ce puteau fi activate, nu a făcut-o, întristat la gândul că fusese abandonat de coechipierii săi. Îi trecură prin minte toate istoriile terifiante despre bestialitatea bosniacilor, atunci când prindeau prizonieri sârbi (auzise destule). A fost însă luat cu promptitudine de un *jeep* și dus la spitalul din Tuzla, unde a fost operat de urgență, apoi transferat la o închisoare din Gračanica. Nu a fost maltratată, doar palmuit o dată, numit *cetnic* și i-au fost rupți epoleții. Apoi, la o vizită a comitetului Crucii Roșii, a fost pus pe listă pentru un viitor schimb de prizonieri, scăpând după cinci luni.

CONCLUZII

Volumul Svetlanei Broz constituie o inestimabilă colecție de mărturii autentice, pline de savoare și adevăr istoric, cu privire la evenimentele din timpul tragicului război de purificare etnică din Bosnia-Herțegovina (1992–1995). Relatările explică în ce mod barbariei i s-a opus noblețea dezideratelor simple ale omului privit ca subiect, ce trebuie, în orice împrejurare, să primeze. Planurilor abstracte, dezumanizante, ale naționaliștilor ce doreau să rescrie istoria, făcând din oameni simpli pioni, li s-au contrapus faptele și realitățile concrete ale celor uniți printr-un trecut comun, prin experiențe și relații bine statornicite, ca și prin același *ideal*.

Teoriile și ideologia nu s-au putut substitui trăirilor omenești autentice, realităților concrete, impregnate de emoție și de experiență colectivă asumată, rod al unui trecut configurat împreună. Astfel se explică afirmarea, în multiple modalități, a unui veritabil *spirit comunitar*, care a apărut valorile străvechiului ținut Bosnia-Herțegovina, unul încărcat de istorie și cultură.

BIBLIOGRAFIE

1. BROZ, SVETLANA (2006). *Having What It Takes. Essays on Civil Courage*. Butler, Thomas (Ed.). Kreso, Senada (Tr.). Sarajevo: Gariwo.
2. BURG, STEVEN L. & SHOUP, PAUL S. (1999). *The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention*. Armonk NY: M.E. Sharpe.
3. SELLS, MICHAEL. (1998). *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
4. SILBER, LAURA & LITTLE, ALLAN. (1997). *Yugoslavia: Death of a Nation*. New York: Penguin Books.
5. UGRESIC, DUBRAVKA (1998). *The Culture of Lies*. University Park, PA, USA: Pennsylvania State University Press.